

A. K. CONSTANDSE

BOER EN TOEKOMSTBEELD

ENKELE BESCHOUWINGEN NAAR AANLEIDING VAN
EEN TERREINVERKENNING IN DE NOORDOOSTPOLDER

(FARMERS AND THE IMAGE OF THE FUTURE)

BULLETIN

Nr.

24

AFDELING SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

WAGENINGEN

1964

Inhoud

Woord vooraf	5
I Inleiding	7
II Karakteristiek van de toekomstproblemen van landbouw en platteland in de IJssel- meerpolders	11
III Beschouwingen over het modern-dynamisch cultuurpatroon	21
IV De vraag naar het 'Leitbild'	36
V Houding en gedrag van moderne boeren	49
VI Slotbeschouwing en Conclusie	65
Nawoord door Prof. Dr. E. W. Hofstee	75
Summary	78

Woord vooraf

Deze studie is ontstaan uit gedachten die rezen tijdens de bewerking van de resultaten van een onderzoek waarvoor het veldwerk in 1961 in de Noordoostpolder werd verricht. Ofschoon de uitkomsten van dit onderzoek zijn vastgelegd in een, om in de inleiding genoemde redenen, niet gepubliceerd rapport en de medewerkers aan dit onderzoek in dit geschrift weinig sporen van hun arbeid zullen terugvinden, wil ik hen toch op deze plaats danken voor de toewijding waarmede zij aan een op zichzelf betrekkelijk onbevredigende zaak hebben gewerkt. Deze medewerkers zijn: E. ter Haar, L. Th. van Leeuwen, G. H. Harbers en W. Broex, toen nog allen student, die de interviews hebben verricht; P. de Visser, eveneens student, die voor de codering heeft zorg gedragen; mijn echtgenote, die een zeer groot aandeel heeft gehad in de verdere verwerking. Het is moeilijk te zeggen wie verder bewust of onbewust een bijdrage geleverd hebben tot dit resultaat. In de eerste plaats dienen wel de 196 boeren in de Noordoostpolder genoemd te worden die de bereidheid toonden tot het voeren van tijdrovende gesprekken, maar daarnaast toch ook vele andere bewoners van de Noordoostpolder in wier midden ik meer dan zes jaar mocht vertoeven.

A.K.C.

I. Inleiding

Wanneer wij de agrarisch-sociologische literatuur overzien, voor zover deze betrekking heeft op de veranderingen ten plattelande, dan valt het op dat er twee probleemvelden zijn, waar men zich in hoofdzaak mee bezighoudt. Het eerste omvat alle verschijnselen die te maken hebben met de verstedelijking en de verhouding stad-platteland (trek naar de steden, fysieke verstedelijking van het platteland, 'rurbanisatie' etc.). Het tweede behelst de vraagstukken die samenhangen met de groep van verschijnselen die optreden tijdens het overgangsproces van een lokale of regionale, traditionele samenleving naar een moderne, westerse. Deze belangstelling is zeer goed verklaarbaar, want de meest klemmende problemen doen zich inderdaad voor in de agrarische gebieden 'onder de rook van de stad' enerzijds en de achtergebleven of onderontwikkelde streken anderzijds. Bovendien moest de agrarisch-socioloog in het laatste geval nog afrekenen met zijn eigen verleden, in die zin dat hij het denken over het platteland moest zuiveren van ideologieën die er sedert het verschijnen van Tönnies' studie 'Gemeinschaft und Gesellschaft' ingeslopen waren ¹.

Het gevaar dat deze gerichtheid van de belangstelling in zich bergt is, dat de zgn. 'gezonde' agrarische gebieden, waar noch de fysieke verstedelijkingsproblemen, noch het vraagstuk van het traditionalisme een rol spelen, buiten het gezichtsveld blijven liggen, terwijl, dat is thans wel duidelijk, bepaalde facetten van de veranderings-problematiek hier wel degelijk van belang kunnen zijn. Het juist in deze gebieden optredende probleem van de leefbaarheid van de dorpen, heeft weliswaar de belangstelling wakker gemaakt voor de studie van de ruimtelijke structuur ², maar daarmee raakt men nog slechts een deel van de problemen. Vandaar dat wij reeds elders een pleidooi hielden voor het schenken van meer aandacht aan een 'derde probleemveld' ³. Wij menen dat in de nabije toekomst bepaalde facetten van deze laatstgenoemde agrarische problematiek veel aandacht van de agrarische sociologie zullen vragen en dat het zaak is om zich daarop tijdig voor te bereiden. Het vraagstuk van de traditionele agrarische gebieden is immers een

¹ E. W. Hofstee, Rural Social Organisation, *Sociologia Ruralis*, 1, 2, 1960, 105-117

² Tonckens, N. A. en E. Abma, Verdwijnende dorpen op het Groninger Hogeland, Bulletin no. 8, Afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1957. Bedreigd bestaan; de sociale, culturele en economische situatie in Noord-Groningen, 1959 (Stichting Noord-Groningen). A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, Zwolle 1960 (Diss. Utrecht/Van Zee tot Land, no. 31).

³ A. K. Constandse, Planning in Agricultural Regions, *Sociologia Ruralis*, 2, 1/2, 1962, 79-104

'aflopende zaak' en men streeft er juist naar deze gebieden te brengen op het niveau dat thans bereikt is in de moderne agrarische gebieden. Indien het streven succesvol is zal het dus de laatstgenoemde gebieden in omvang doen toenemen. Aan de andere kant knabbelt de fysieke verstedelijking stukken van het 'zuivere' platteland af, stukken, die op zeker moment aan de zorgen van de stadssociologie kunnen worden toe- vertrouwd.

Nu willen wij geenszins de indruk vestigen alsof wij ons een roepende in de woestijn voelen. De problemen van het moderne platteland worden door velen onderkend, in de eerste plaats door economen, maar zeer zeker ook door sociologen ⁴. Maar wel dient de vraag te worden gesteld of de agrarisch-sociologische theorievorming, die zich in enkele recente Wageningse dissertaties aftekent ⁵, de aandacht niet te zeer afleidt van de taak die een deel van de onderzoekers op dit gebied wacht.

Er treden namelijk in deze studies twee sleutelbegrippen naar voren: het traditionele cultuurpatroon en het modern-dynamische cultuurpatroon. Wanneer nu, en dat wordt vrijwel steeds gedaan, traditioneel en modern tegenover elkaar worden gesteld, dan blijkt dat de vervanging van het traditionele cultuurpatroon door het modern-dynamische een in velerlei opzichten verbeterde positie van de agrariër tengevolge heeft. Hofstee ⁶ trekt daaruit de conclusie 'dat voor een gerichte en doelmatige voorlichting een grondige sociologische studie van het voorlichtings-object, dus van de betreffende groep van boeren en tuinders, een noodzakelijkheid is en dat bij deze studie het onderzoek der cultuurpatronen één der essentiële elementen zal moeten vormen. Het feit immers, dat enerzijds de cultuurpatronen van doorslaggevende betekenis zijn voor de economische activiteit van de boer en dat zij anderzijds waarschijnlijk overwegend door milieu-factoren worden bepaald, dus in principe vatbaar zijn voor verandering, o.a. door sociaal-pedagogische activiteit, houdt in dat de voorlichting zich op deze verandering van deze cultuurpatronen dient te richten en kennis van deze cultuurpatronen daarom noodzakelijk is'.

Wij kunnen met deze conclusie volledig instemmen, zolang men spreekt over de vervanging van het traditionele cultuurpatroon door het modern-dynamische. Maar een zich richten van onderzoek en voorlichting op deze verandering schept het gevaar dat men het modern-dynamische cultuurpatroon als het te bereiken eindpunt gaat beschouwen, waarbij dan verzuimd wordt om aan de ontwikkelingen die zich binnen het kader van dit cultuurpatroon zullen voordoen afzonderlijk aandacht te wijden. Dit is een gevaar, omdat zoals gezegd het traditionalisme, dat

⁴ Heel duidelijk in: E. W. Hofstee, *Veranderend Platteland*, Landbouwkundig Tijdschrift, 74 (1962) 16, 671-690

⁵ B. Benvenuti, *Farming in cultural change*, Assen 1961. R. Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, Assen 1963

⁶ E. W. Hofstee, *Fundamenteel sociologisch spoorwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek*. Bulletin No. 18, Afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1960, p. (487) 9

thans inderdaad een probleem vormt, niet het probleem van de toekomst is, terwijl het modern zijn 'an sich' niet alle problemen oplost en integendeel zelfs nieuwe schept. Meer en meer zal de voorlichting zich in de toekomst moeten gaan richten op de problemen van de moderne boer en evenzeer zal de planner steeds meer te maken krijgen met vraagstukken die betrekking hebben op moderne landbouwgebieden.

Deze gedachten zijn gerezen in een periode waarin schrijver dezes werkzaam was bij de Sociografische Afdeling van de Directie van de Wieringermeer (thans Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders genaamd) en dat is niet toevallig. Deze onderzoeksafdeling heeft immers te maken met een gebied dat bewoond wordt door boeren van wie men mag veronderstellen dat zij modern zijn. Niettemin doet zich in dit gebied een agrarisch-sociale problematiek voor, tot uiting komend in zekere weerstanden tegen veranderingen, die de veronderstelling rechtvaardigt dat de veranderingen die zich in de toekomst in de landbouw en op het platteland zullen voordoen, de agrariërs in de polders voor ernstige aanpassingsproblemen zullen plaatsen.

De aanwezig veronderstelde houdingen ten aanzien van de verwachte toekomstige ontwikkelingen konden niet op rekening van traditionalistische neigingen in de gebruikelijke zin worden geschreven. Met de bedoeling een beter inzicht te verwerven in het beeld van en het oordeel over de toekomstige ontwikkeling van landbouw en platteland bij de boeren in de Noordoostpolder, werd in 1961 een onderzoek verricht. Gehoopt werd vast te kunnen stellen met welke kenmerken en eigenschappen deze beelden en oordelen zouden samenhangen, terwijl het tevens de bedoeling was om na te gaan waar deze beelden en oordelen hun oorsprong vonden.

Achteraf beschouwd bleek deze doelstelling te ambitieus te zijn, of anders gezegd, de methodologie bleek ontoereikend. Het antwoord op de aanvankelijk gestelde vragen is niet gegeven. Ofschoon het in 1963 tot stand gekomen rapport ⁷ wel enige bijdragen tot een beter inzicht in de problematiek biedt, leek het toch niet raadzaam om dit rapport te publiceren; het zou verwarring kunnen stichten en vluchtige lezers tot onverantwoorde gevolgtrekkingen kunnen brengen.

Niettemin blijft de sociologische problematiek van de verandering in de moderne landbouw ons bezighouden en het is daarom dat wij gedeelten van het rapport, omgewerkt tot enkele korte opstellen, hebben gebundeld in deze publikatie. De opzet lijkt nogal pretentius te zijn; wij zijn ons bewust een aantal betrekkelijk ongerijpte gedachten te hebben neergeschreven. Maar wij meenden er goed aan te doen niet het rijpingsproces af te wachten en daarbij het risico te lopen uiteindelijk achter de feiten aan te komen. Niet geheel ongegrond wordt de socioloog vaak door de beleidsman verweten dat hij alles zó diepgaand bestudeert dat hij nooit met uitspraken over actuele problemen voor de

⁷ A. K. Constandse, Boer en Toekomstbeeld, een terreinverkenning in de Noordoostpolder, stencil, 1963

dag kan komen. Dit verwijt heeft ons de moed gegeven dit geschriftje de wereld in te zenden.

Begonnen wordt met een schets van de problemen waarmee de boeren in de Noordoostpolder en hun collega's in de in uitvoering zijnde polders naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst geconfronteerd zullen worden. Om niet in al te zeer generaliserende overpeinzingen te vervallen beperken wij ons in dit overzicht tot de IJsselmeerpolders; de lezer oordele zelf in hoeverre hier sprake is van een meer algemeen geldende problematiek en in hoeverre van een specifieke.

Vervolgens wijden wij een beschouwing aan het begrippenpaar traditioneel- en modern-dynamisch cultuurpatroon, teneinde te kunnen vaststellen van welke betekenis deze begrippen zijn in het verband van de door ons aan de orde gestelde problematiek.

Daarna geven wij aandacht aan het 'Leitbild' waarmee voorlichters en planners zullen moeten werken, willen zij in de moderne situatie tot vruchtbare resultaten komen.

Refererend aan de ervaringen in de Noordoostpolder komen dan de houdingen en het gedrag van de moderne boeren aan de orde.

Dan zijn wij toe aan de slotbeschouwing, die enkele voorlopige conclusies en aanbevelingen voor voortgezet onderzoek zal bevatten.

II. Karakteristiek van de toekomstproblemen van landbouw en platteland in de IJsselmeerpolders

In deze beschouwing wordt niet gestreefd naar een systematisch overzicht van de reeds optredende en de te verwachten problemen van landbouw en platteland in de IJsselmeerpolders, omdat ten eerste onze kennis daartoe ontoereikend is, ten tweede de meeste van deze problemen op talloze plaatsen geregeld besproken worden en ten derde hier slechts bedoeld wordt een achtergrond te leveren voor de probleemstelling die later ter sprake komt.

Laten wij beginnen met vast te stellen dat in deze polders een groot deel van de problemen, waarmede de landbouw en het platteland in Nederland thans te worstelen hebben, geen of nauwelijks een rol spelen. De selectie van de kolonisten, die door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders is toegepast, heeft er toe geleid, dat de gebieden bewoond worden door betrekkelijk jonge, vakbekwame en relatief goed geschoolde boeren. Deze zelfde Dienst heeft er voor gezorgd, via een zeer gedetailleerde ruimtelijke planning en het in eigen hand houden van de eerste ontwikkeling van de gebieden, dat de boeren de beschikking kregen over goed verkavelde, goed ontwaterde, in cultuurrijpe toestand gebrachte gronden. Zij kregen bedrijven toegewezen met moderne woningen, moderne bedrijfsgebouwen, met aansluiting op waterleiding, elektrisch net en telefoonnet, alle aan een verharde weg gelegen. Er werden goede woningen gebouwd voor landarbeiders, ten dele in de nabijheid van de bedrijven, voor een ander deel in dorpskernen. In deze dorpskernen werd de mogelijkheid geschapen voor de ontwikkeling van een primair voorzieningsapparaat, er kwamen kerken, scholen, verenigingsgebouwen, winkels, sportvelden, begraafplaatsen etc. In de Noord-oostpolder, die een oppervlakte heeft van 48000 ha, werden tien dorpen gesticht, die rondom een streekcentrum liggen. Dit streekcentrum, Emmeloord, biedt voorzieningen van meer stedelijke allure, is modern van opzet en kan daardoor de vergelijking met een goed ontwikkeld provinciestadje glansrijk doorstaan.

Deze vergelijkenderwijze zeer gunstige omstandigheden gaven de boeren alle mogelijkheden in handen een landbouwgebied te scheppen waar het, alweer vergelijkenderwijs, goed is om te leven en te werken. Zij konden er een goed functionerend organisatiewezen en handelsapparaat opbouwen. Van deze kansen is zeker gebruik gemaakt: er zijn bloeiende landbouwcoöperaties, een goed ontwikkeld loonwerkbbedrijf, de veefokkerij en de zaaizaad- en pootgoedteelt wordt er druk en met succes beoefend. Er is een brede scala van onderwijsmogelijkheden. De

boeren zijn vrijwel zonder uitzondering lid van een standsorganisatie. Men hoeft slechts te kijken naar de tuinen, de woninginrichting, de kleding, de auto's, de wijzen van sportbeoefening en andere vormen van recreatie, om te beseffen, dat men hier te maken heeft met een modern en welvarend gebied. Een gebied waar de voorlichter – en vooral de agrarisch-sociale voorlichter – die gewend is te werken in gebieden als de Noordwest-Veluwe of de Komgronden, als het ware met lege handen komt te staan. Zijn streefniveau is hier bereikt en in bepaalde opzichten ruimschoots overtroffen.

Een evaluatie, zoals die enkele jaren geleden voor de Noordoostpolder is uitgevoerd⁸, valt dan ook bepaald niet ongunstig uit. Echter, een dergelijke evaluatie geschiedt met afmeting aan een bepaald gesteld doel, aan een 'Leitbild'. Dit 'Leitbild', dat in plannen van een omvang en opzet als in de IJsselmeerpolders, ten dele door het beleid geconstrueerd moet worden en dus niet zonder meer uit de maatschappelijke situatie afgeleid kan worden, kan mettertijd veranderen⁹ en hernieuwde aanpassingsproblemen oproepen. We moeten ons dan ook wel afvragen of de Noordoostpolder, waarover het hier in hoofdzaak zal gaan, voor de boeren werkelijk een 'sociaal paradijs' is, m.a.w. of de recente maatschappelijke ontwikkelingen er niet toe leiden dat de Noordoostpolder, zoals deze er nu ligt, in de toekomst een minder geschikt kader voor een boerensamenleving zal vormen. Voorts moeten wij ons de vraag stellen of de verschillen die het plan voor Oostelijk Flevoland toont in vergelijking met dat van de Noordoostpolder¹⁰, door de boeren van de Noordoostpolder als een verbetering beschouwd zullen worden. Tenslotte moeten we nagaan of de nog ingrijpendere veranderingen waarmee in verdere plannen rekening gehouden wordt, voor de genoemde boeren aanvaardbaar zullen zijn.

Indien wij ervan uitgaan dat de ethos van de moderne boer weinig afwijkt van die van de gemiddelde Nederlander (al weet dan niemand precies hoe deze is), en zeker niet van die van de zelfstandige ondernemer, eventueel ook werkgever, dan zijn er vier elementen te noemen die hier de aandacht vragen:

1. Het streven naar de verwerkelijking van 'het goede leven'. Hiervoor is een behoorlijk en meestal stijgend inkomen noodzakelijk, dat echter niet ten koste van zeer grote inspanningen verworven

⁸ A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit.

⁹ A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit. p. 44 e.v. Ook: Planning in agricultural areas, op. cit. Expériences de Planification et de Création du'n Milieu, nog niet gepubliceerde tekst van een rapport voor de B.N.A.

¹⁰ Zie voor een korte samenvatting van deze verschillen: A. K. Constandse, Sociaal-wetenschappelijk onderzoek en het plan voor Oostelijk Flevoland. Stedebouw en Volkshuisvesting, 44, 4, 1963, 73-76. Dit nummer is geheel gewijd aan Oostelijk Flevoland.

dient te moeten worden. Deze beide aspecten van het streven zijn aan elkaar tegengesteld en het vinden van een juist evenwicht tussen 'vivre bien et faire peu' ¹¹ vormt gedurig een probleem.

2. Een streven naar het behoud van een zekere mate van zelfstandigheid. D.w.z. wel maakt men zich willens en wetens door het helpen op gang houden van een steeds voortschrijdende specialisatie en differentiatie in de produktie en de dienstenverlening, voortdurend meer van anderen afhankelijk, maar men wil baas in eigen huis blijven en vreest de grote onderneming en alle organisatievormen die de individu (de boer) opslokken.
3. Het groeiend besef dat zekere regels, ontstaan uit een gevoel voor sociale rechtvaardigheid, nageleefd moeten worden. In hoeverre dit gevoel door de omstandigheden is afgedwongen doet er in dit verband niet toe, een feit is dat thans de arbeider het recht op een menswaardig bestaan wordt toegekend, er een zekere bekommernis is om vergeten groepen en men zich opwindt over rassendiscriminatie.
4. Evenals het vorige punt samenhangend met de aanvaarding van een democratisch staatsbestel, is de (veelal vage) notie, dat men onderdeel is van een nationaal geheel ten opzichte waarvan men een zekere verantwoordelijkheid draagt en waaraan men overigens ook bepaalde rechten ontleent ('Als belastingbetaler meen ik...'). Men ziet in, dat individuele zowel als groepsbelangen soms moeten wijken voor andere belangen. De groep moet passen in het nationaal geheel, in de economie en in de in het land ter beschikking staande ruimte.

Het is duidelijk dat in een veranderende maatschappij deze vier elementen voortdurend met elkaar in conflict dreigen te komen en dat er steeds naar een nieuw evenwicht gezocht moet worden. Uit deze punten is tamelijk gemakkelijk af te leiden welke problemen zich aan de boeren voordoen.

Bij het vaststellen van het uitgifteplan voor de Noordoostpolder heeft het 'vivre bien' een punt van overweging gevormd. Men heeft de landbouwbedrijven oppervlakten grond gegeven die uiteenlopen van 12 tot 48 ha, waarbij een gemiddelde grootte van 24 ha tot stand kwam. Dat is voor Nederlandse begrippen groot en het was (en is nog steeds, al verschillen de inzichten hieromtrent enigszins) mogelijk op deze bedrijven een goed inkomen te verwerven. Met 'goed' is dan bedoeld een inkomen dat niet lager ligt dan wat gebruikelijk is in de niet-agrarische groepen waarmee de moderne boer zich vergelijkt. Dat er thans een vraagteken geplaatst moet worden achter de verklaring dat het nog steeds mogelijk is om er een goed inkomen te verwerven, wordt veroor-

¹¹ M. Cépède. La sociologie rurale et les problèmes actuels des migrations. In: Rural Migration, Papers and discussions of the First Congress of the European Society for Rural Sociology, Brussels/Louvain, Bonn, 1959

zaakt door het feit dat het 'faire peu' danig in het gedrang is gekomen. Doordat de boer geen invloed heeft op het stelsel van lonen en prijzen, moet hij, zoals bekend, zijn meerdere verdienste zoeken in voortdurende verlaging van de produktiekosten, waarbij de produktie per man moet stijgen. Mechanisatie en rationalisatie zijn daardoor de hedendaagse toverwoorden in de landbouw geworden. Zelfs al nemen wij nu aan dat een moderne boer met hulp van deze beide technieken optimale resultaten binnen het kader van zijn bestaande bedrijf kan bereiken (hetgeen lang niet altijd het geval is) dan nog staat hij voor het feit dat zijn taak er door verzwaard wordt. Voor de kleine boer vormt dit een minder groot probleem dan voor de grote. De kleine boer is van oudsher gewend er alleen voor te staan en dat hij harder moet werken dan vroeger is hem misschien niet onwelkom, omdat hij vroeger veelal genoodzaakt was weinig te werken door het optreden van een verborgen werkloosheid op dit soort bedrijven. Zijn probleem is veeleer dat hij door de geringe omvang van zijn bedrijf veel sneller het 'mechanisatieplafond' bereikt. Voor de grote boer betekent het feit dat nu ook bij hemzelf 'de jas uit moet' en dat hij week-ends en feestdagen op zijn bedrijf moet blijven, een reële achteruitgang ¹².

Op zichzelf zou deze situatie weinig dramatisch zijn, wanneer het er niet naar uitzag, dat men met rationaliseren en mechaniseren op de bestaande bedrijven de ontwikkelingen niet bij zal kunnen houden. Voor het rendabel maken van het geïnvesteerde kapitaal, dat per ha steeds in omvang toeneemt, zal bedrijfsvergroting moeten plaatsvinden en/of zullen er nieuwe vormen van samenwerking, eventueel combinaties van bedrijfseenheden ingevoerd moeten worden.

Reeds worden de bedrijven van 12 ha in de Noordoostpolder als van te geringe omvang beschouwd. De berekeningen van Louwes en De Veer ¹³ hebben uitgewezen dat de minima van de grootten van de landbouwbedrijven aanzienlijk verhoogd zullen dienen te worden. In het uitgifteplan voor Oostelijk Flevoland is de gemiddelde bedrijfsgrootte ongeveer 35 ha (Noordoostpolder 24), terwijl er bedrijven van 90 en zelfs van 120 ha geprojecteerd zijn. En nog steeds veranderen de factoren die de gegevens leveren voor de lineaire programmering, die de grondslag van de berekeningen vormt. Nu wordt de betekenis van deze econometrische methoden wel in twijfel getrokken door deskundigen, die wijzen op de praktische ervaring dat een groot aantal boeren op de kleine bedrijven een goed bestaan heeft, ook thans nog, maar daarbij verliest men uit het oog, dat in die gevallen het streven naar 'faire peu' (nog) niet zulk een grote rol speelt. Zodra men meer waarde gaat hechten aan vrije tijd,

¹² Zie o.a. de beschrijving die Saal geeft van het leven van de moderne Groninger (vroegere here-)boer. C. D. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, Assen, 1958

¹³ A. J. Louwes en J. de Veer, *Toekomstige economische mogelijkheden voor akkerbouwbedrijven van verschillende grootte bij verschillende zwaarte van de grond in de IJsselmeerpolders*. 's-Gravenhage, 1962 (*Bedrijfs-economische Mededelingen*, L.E.I., no. 42)

d.w.z. tijd die men niet direct aan het bedrijf besteedt, maar tijd die men kan gebruiken om zich intensiever aan de opvoeding van de kinderen te wijden, om te kunnen lezen, bezoeken te kunnen afleggen, meer aan het organisatieleven te kunnen deelnemen, wat ten goede komt aan de algemene vorming en daardoor ook aan het bedrijf, zodra men ook meer behoefte krijgt om 'er eens uit te zijn', zich werkelijk wil ontspannen, dan laat men zeker in de beoordeling van het inkomen de wijze meewegen waarop men het verkregen heeft. Men gaat zich dan de slaaf van het eigen bedrijf voelen, men ziet zich belemmerd in zijn ontplooiingsmogelijkheden. Dat dit niet slechts loze klachten zijn leren een aantal recente geschriften wel ¹⁴.

Aangezien vergroting van landbouwbedrijven in het algemeen praktisch onmogelijk is, zoekt men dus naar andere wegen om het knelpunt van de bedrijfsomvang weg te nemen. Dat kan op allerlei manieren. In de eerste plaats wel door meer gebruik te maken van dienstenverlening. Dat is op zichzelf niets nieuws: het loonwerkbedrijf bestaat reeds geruime tijd, de boekhoudbureaus eveneens en eigenlijk valt de verwerkingsindustrie van agrarische produkten, die reeds in de 19de eeuw ontstond, ook in deze categorie. De dienstenverlening breidt zich echter steeds uit en er komen nieuwe vormen bij, zoals de hulpverleningsdiensten die voor vervangers zorgen wanneer de boer door ziekte niet kan werken of wanneer hij met vakantie wil. In zoverre is deze laatste toevoeging nieuw, dat de boer hiermede niet als vroeger slechts zijn produkt uit handen geeft en dus de veredeling aan anderen overlaat, of een bepaalde werkzaamheid laat verrichten waar hij dan toch zelf bij is, maar werkelijk de verantwoordelijkheid overdraagt aan een ander. Hiervoor is een mentaliteitsverandering nodig. Parallellen vindt men in andere beroepen: bijv. de medische specialist, die zich associeert, hetgeen thans meer gebeurt dan vroeger, moet er van leren uitgaan dat een patiënt bij zijn associé in even goede handen is als bij hemzelf (dit moet de patiënt overigens ook leren). Ook het ontstaan van de huisartsencentrales wijst op het groeien van deze mentaliteit.

Een andere mogelijkheid is de samenwerking met andere boeren. Verschillende vormen van samenwerking zijn al zo oud als de boerenstand zelf, men vindt hen terug in het instituut van de boerenhulp. Elkaar helpen in de oogst, het samen aanschaffen van landbouwwerktuigen, het samen exploiteren daarvan, dit alles is wijdverbreid, veelal op zeer informele wijze georganiseerd, soms ook in de vorm van coöperatieve verenigingen met statuten en al. Toch gaat deze samenwerking in het algemeen niet ver, zeker in Nederland niet. De zelfstandigheid van de boer wordt er nauwelijks door aangetast. In de laatste jaren is er echter

¹⁴ G. G. Jonkhans en R. Jonkhans, Aanpassen in nieuwe stijl, Kern en Keur, maart 1962, 4, 1-18; N. H. H. Addens, Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen. Ministerie van Landbouw en Visserij, 1961. Zie voor een meer algemene beschouwing hierover: E. W. Hofstee, Veranderend Platteland, op. cit.

een streven waarneembaar om wel ver te gaan, om bedrijven te combineren en gezamenlijk te exploiteren, ofwel dit laatste toe te passen voor onderdelen van het bedrijf, bijv. de veeverzorging. Enkele van deze combinaties, op de bijzonderheden waarvan wij hier niet willen ingaan, zijn reeds in bedrijf, plannen bestaan voor meerdere, terwijl er veel over dit onderwerp gestudeerd en gediscussieerd wordt¹⁵. Vooral in deze discussies blijkt hoe zwaar hier het onvermijdelijk volgende verlies van de zelfstandigheid gewogen wordt.

Werd tot hiertoe slechts een kwestie van het al of niet prefereren van een bepaalde levenswijze beschreven, een probleem dat de boeren onder elkaar uit konden vechten, een complicerende factor is, dat een ongeduldige, een goedkoop en gestandaardiseerd produkt eisende industrie en handel, het heft zelf in handen dreigt te nemen. 'Homburg een teken aan de wand'¹⁶. Onder deze titel wordt mededeling gedaan van het plan dat de vleeswarenfabriek Homburg koestert om zelf het aanfokken en mesten van 200.000 varkens per jaar ter hand te nemen.

Ook in andere agrarische bedrijfstakken dreigt deze ontwikkeling; Hofstee wijdt in zijn eerder genoemd artikel¹⁷ een beschouwing hieraan. Het zal duidelijk zijn dat een boer, hoe modern dan ook, enthousiast wordend voor zulke projecten, als boer zijn eigen graf helpt graven. Zo er al gepraat wordt over 'industrialisatie' van de landbouw, dan is dit toch steeds met uitsluiting van werkelijk industriële ondernemingsvormen, van collectivisatie of welke vormen dan ook die de boer als ondernemer zouden uitschakelen.

Niet alleen het feit dat het aantal landarbeiders aanzienlijk afneemt is van belang, ofschoon dit gebeuren op zichzelf grote veranderingen in de structuur van de plattelandssamenleving teweegbrengt en ook de verhoudingen op de boerderij sterk beïnvloedt, veel meer problemen schept het feit, dat er voorlopig, op grotere bedrijven nog een aantal landarbeiders zal blijven werken en dat men vele anderen zal terugvinden in de aan de landbouw verbonden dienstverlenende bedrijven.

Het is bekend dat de moderne landarbeider niet meer is gesteld op patriarchale verhoudingen en dat de moderne boer zich ook niet meer als een patriarch gedraagt. De landarbeider wenst vrij te zijn in zijn vrije tijd, voelt zich in het algemeen (de praktijk is nog wel eens anders) niet méér gebonden aan het boerenbedrijf dan een fabrieksarbeider aan

¹⁵ Brochure 'Samenwerking en bedrijfsvorm in de landbouw' (Commissie Nieuwe Bedrijfsystemen). 'Aspecten van het boer zijn in Oostelijk Flevoland 1963' (Stichting Onderzoekscentrum voor de Landbouw in de IJsselmeerpolders, Emmeloord, 1963); Hoofdartikel 'Boer als directeur', Nieuwe Veldbode 30, 1963, no. 22, met de daarna volgende reacties van lezers (waarvan een aantal boer zijn in de Noord-oostpolder!). Voorts een artikelenserie aanvangend in no. 38, juni 1963 van dit zelfde blad

¹⁶ Nieuwe Veldbode, 30, 1963, no. 19

¹⁷ E. W. Hofstee, Veranderend Platteland, op. cit.

de fabriek. Hij wenst een beroep dat hem een behoorlijke sociale status verleent en waarin enige promotiekansen liggen. Uiteraard verlangt hij een loon dat niet lager ligt dan dat van zijn stedelijke collega.

Ofschoon deze nieuwe verhoudingen voor oudere boeren nog vaak moeilijk te aanvaarden zijn, zullen de meeste jongere boeren dit wel doen en ook begrip tonen voor de redelijkheid van de verschillende eisen. Daarmede zijn de problemen echter nog niet tot oplossing gebracht. Zelfs nu de lonen vrijwel gelijk getrokken zijn, de landarbeiders in Oostelijk Flevoland in de dorpskernen zullen wonen en niet zoals in de Noordoostpolder ten dele in bij de boerderijen geplaatste dienstwoningen, men zich aan vaste werktijden houdt, weekendregelingen heeft, is het nog moeilijk een zodanige arbeidsverhouding te scheppen, dat de landarbeider zich geheel op juiste waarde geschat voelt. De structuur van het landbouwbedrijf maakt persoonlijke verhoudingen tussen werkgever en werknemer onvermijdelijk, omdat men werkt in een kleine groep, vaak van slechts twee personen, waarvan de boer zelf deel uitmaakt. In bepaalde gevallen is dit gunstig, in andere in het geheel niet. In zulk een groep zijn promotiekansen uiteraard uitgesloten. De vele moeilijkheden die daardoor ontstaan en de instabiliteit van de dienstverbanden hieruit volgende, vormen voor de boeren een bron van ergernis. Zelfs al doet een boer nog zo zijn best, in dit opzicht kan hij niet concurreren met een industrie, die zijn arbeiders een geheel ander werkmilieu en ook meer comfort kan geven. In dat opzicht staat het loonwerkbedrijf er beter voor: hier kan men zijn mensen zich laten specialiseren en meer loondifferentiatie toepassen. Natuurlijk halen wij hier nu wel heel sterk de negatieve kanten van de verhoudingen naar voren, er staan gunstiger ervaringen tegenover, reëel zijn de genoemde problemen zeker ¹⁸.

Oplossingen worden ook hier weer gezocht in bepaalde vormen van samenwerking, het vormen van werkgeversverenigingen, alhoewel dit thans nog grotendeels gedaan wordt met het doel om een betere arbeidsvoorziening voor het seizoenwerk te verkrijgen. De gedachte van de 'arbeidspool' wint echter voortdurend veld ¹⁹. Mogelijkheden tot het vormen van gespecialiseerde arbeiders nemen dan ook toe.

De landarbeider wenst in het dorp te wonen omdat hij daar de nodige voorzieningen voor hem en zijn gezin dichterbij huis heeft. Het afleggen van een grote afstand om op het werk te komen is niet meer zulk een bezwaar, omdat hij over gemotoriseerd vervoer kan beschikken. Enkele jaren geleden werd de vraag opgeworpen waarom ook de boeren niet in de dorpskernen zouden kunnen wonen. Voor een nadere be-

¹⁸ Wij gaan hier niet verder op in en verwijzen naar: A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit. Zie ook: De landarbeider in Nederland, een beroepsgroep in beweging, deel 2, 's-Gravenhage 1958 (L.E.I.)

¹⁹ Interessant is het rapport van de Wiardi Beckmanstichting: De Landarbeider in de nieuwe tijd. Amsterdam, 1958

schouwing over de implicaties die uitvoering van dit denkbeeld zou kunnen hebben, verwijzen wij naar de literatuur ²⁰.

Wij volstaan hier met te zeggen dat het denkbeeld naar alle waarschijnlijkheid in Oostelijk Flevoland niet ten uitvoer gebracht zal worden, omdat de voordelen ervan nog steeds niet aangetoond zijn, maar dat het anderzijds nog veel planologen bezig houdt en dat het, gezien allerlei andere te verwachten veranderingen, die het individueel geleide bedrijf in betekenis zullen doen afnemen, niet onwaarschijnlijk geacht moet worden dat men nog eens tot iets in deze geest zal overgaan. Dit zou voor de boeren een grote verandering in hun leven met zich mee brengen.

De eventuele wenselijkheid van deze verandering houdt nauw verband met de verschijnselen die wij kortweg plegen samen te vatten onder het woord verstedelijking.

Deze verstedelijking, waarvan het mentale aspect in de IJsselmeerpolders een grote rol speelt, heeft tot gevolg dat de boerenbevolking een voorzieningenniveau wenst dat hem een levenswijze mogelijk maakt, die niet noemenswaardig verschilt van die van de stedelingen waar men zich mee vergelijkt.

Ofschoon de ontstane wensen ten dele wel vervuld kunnen worden door de versnelling en intensivering van het verkeer en andere communicatiemiddelen, blijft er toch steeds een ongelijkheid door de geringe omvang van de inwonertallen van de gebieden die de leefeenheden vormen, waarbij het meest frusterende verschijnsel is, dat deze inwonertallen een neiging tot afnemen vertonen door de ontwikkelingen in de landbouw. Dit roept het welbekende probleem van de leefbaarheid van de dorpen in het leven, hetgeen voor de IJsselmeerpolders door ons elders uitvoerig is beschreven ²¹.

Hoewel men een herhaling van de dorpsproblemen die zich in de Noordoostpolder voordoen, in Oostelijk Flevoland hoopt te voorkomen, door daar een geduchte schaalvergroting toe te passen, d.w.z. een kleiner aantal dorpen te bouwen op eenzelfde oppervlakte, moet toch rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat in een verdere toekomst ook hier weer moeilijkheden ontstaan.

Het is dan ook geen wonder dat er niet alleen planologen zijn die zich voorstander tonen van vestiging van de boeren in de dorpskernen, maar dat er onder hen ook rondlopen met het idee de bevolking te concentreren in stedelijke kernen. Dat dit niet zomaar een fantasietje is, bewijst het structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders, waarin de mogelijkheid tot uitvoering ervan is opengehouden ²². Men kan zich voorstellen, of misschien beter, men kan zich nauwelijks voorstellen, welke gevolgen dit voor het boerenbestaan zou hebben. Het agrarisch

²⁰ A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit. p. 264 e.v.

²¹ A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit.

²² Een structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders. 's-Gravenhage, 1961 (Dienst der Zuiderzeewerken)

bedrijf zou een geheel andere opzet krijgen. Men kan zich afvragen of de prijs die men op deze wijze betaalt voor het verwerven van een hoog voorzieningspeil niet zeer hoog is.

Een andere mogelijkheid om tot een grotere bevolkingsdichtheid en zodoende tot een betere outillage van het leefmilieu te komen is gelegen in de toevoer van niet-agrariërs. De middelen om dit doel te bereiken zijn: vestiging van industrie die het autochtoon arbeidsoverschot kan vasthouden en mensen van buiten aantrekt, vestiging van forensen, stimulering van toerisme door recreatievoorzieningen te scheppen. Men kan dit doel niet overal bereiken en in de Noordoostpolder is hiervan niet al te veel te verwachten. In de nog komende IJsselmeerpolders ligt dit echter anders: zij zullen ten dienste gesteld worden van de nagestreefde buitenwaartse uitgroei van de Randstad en zullen voorts enkele delen bevatten die zich goed lenen voor een bestemming als recreatiegebied. Zulk een ontwikkeling is niet alleen gunstig voor de overbevolkte steden in het westen, maar ook voor de nieuwe gebieden zelf die er een minder eenzijdig karakter door krijgen en een evenwichtige regionale economische structuur. De moderne boer ziet dit wel en verklaart zich dan ook veelal voorstander van de fysieke verstedelijking, die immers tot vervulling van de wensen, ontstaan door mentale verstedelijking, kan leiden. Dit neemt echter niet weg, dat zulk een ontwikkeling gepaard kan gaan met een aantal nevenverschijnselen die hij allesbehalve prettig zal vinden. De relatieve betekenis van de landbouw neemt in zulk een gebied af, de recreatie vraagt allerlei concessies van de landbouw...

Dit brengt ons op het laatste hier te behandelen punt: de positie van de boer in de samenleving als geheel. Wij zijn er in het voorgaande van uitgegaan dat de moderne boer (waar hier steeds sprake van is) de huidige gevoerde landbouwpolitiek ofwel juist acht, ofwel onjuist acht, maar deze toch accepteert en zich op de feiten instelt. Degenen die dit laatste niet doen oordelen en handelen uiteraard volkomen anders dan tot nu toe als waarschijnlijk is geschetst. Gaat men er van uit dat het prijsbeleid de oorzaak van alles is, dan kan men natuurlijk tot negatieve oordelen komen over mechanisatie, rationalisatie, structuurverbeterende maatregelen, eisen van landarbeiders, etc. Daar houden wij ons thans echter niet mee bezig. Ook degenen die wel positief reageren op allerlei veranderingen doen natuurlijk hun best om de prijzen verhoogd te krijgen of in ieder geval de subsidies, maar dat is het goed recht van elke pressiegroep.

Het is een feit dat de agrarische bevolking een steeds geringer deel van de totale bevolking gaat vormen, een daling tot 5 % is niet onwaarschijnlijk. Het is ook een feit dat deze agrarische bevolking een steeds geringer deel in het nationale inkomen bijdraagt. Ook dit kan dalen tot 5 %. Het aantal mensen dat zeggenschap krijgt over het lot van landbouw en platteland en dat van niet-agrarische huize is, neemt voortdurend toe. Wij beweren niet dat dit in het nadeel van de landbouw

is: de bekommernis om minderheden neemt immers ook toe. Maar het is nu eenmaal niet prettig om van anderen afhankelijk te zijn, evenmin als het prettig is om steeds te moeten horen dat men hinderlijk is in 's lands economie door steeds maar weer overschotten te produceren. De moderne boer zal, wanneer hij de moeite neemt om de nationale economische problematiek te bestuderen, de situatie wel begrijpen, maar of hij er gelukkig mee zal zijn is een tweede. Ditzelfde geldt voor de ruimtelijke problemen. Steeds meer mensen krijgen belangstelling voor de 'open ruimte', onmisbaar voor de stedelijke bevolking. De boer vertaalt echter het begrip open ruimte met: mijn grond. Is het al moeilijk om te wennen aan het feit dat de planoloog hem allerlei beperkingen gaat opleggen die slechts in het voordeel van anderen, van stedelingen zijn, deze gewenning zal uiteindelijk nog wel gelukken, want in feite moet hij zich schikken naar regels die voor de stedeling al lange tijd niets vreemds meer hebben. Maar of hij ooit zal kunnen slikken, dat er lieden zijn die in het openbaar beweren dat veel boeren in de toekomst de functie van 'parkwachter' (vriendelijker: 'behoeder van het landschap') zullen moeten vervullen, is voor ons een vraag. Voor iemand die nog niet zoveel jaren geleden beschreven werd als behorende tot de beroepsgroep die 'de hoeksteen van ons volksbestaan' is, moet dit toch wel heel moeilijk zijn.

In het licht van de totale agrarische problematiek, om niet te spreken van de gehele sociale problematiek van deze wereld, lijken de besproken vraagstukken niet zeer zorgwekkend. Binnen het kader van een als geheel betrekkelijk welvarende, steeds meer welvarend wordende samenleving, mag men echter stellen dat zich hier problemen zullen gaan voordoen die voorlichting en planning heel wat hoofdbreken kunnen bezorgen. Hoe zullen de boeren op de veranderingen reageren? Welke eisen mag men aan hen stellen? Welke eisen mogen zij stellen? Welke belangen moeten het zwaarst wegen?

Alvorens op deze vragen in te kunnen gaan, dienen wij ons eerst bezig te houden met het concept van het modern-dynamische cultuurpatroon.

III. Beschouwingen over het modern-dynamisch cultuurpatroon

Het is zonder meer duidelijk, dat een groep met een traditioneel cultuurpatroon beslist niet in staat zal zijn om adequaat te reageren op de in het voorgaande geschetste, voor een groot deel onontkoombare veranderingen. Het is echter een vraag hoe een groep met een modern-dynamisch cultuurpatroon er op zal reageren. Het lijkt ons nuttig deze vraag nog even op te schorten en een rondwandeling te maken door de recente literatuur die zich met het cultuurpatroon bezighoudt.

Wenden wij ons eerst tot Benvenuti²³, die een zeer diepgaande studie aan dit onderwerp heeft gewijd.

Hij is getroffen door de steeds weer, door vele onderzoekers waargenomen samenhang die er bestaat tussen de bedrijfsresultaten die een boer bereikt en bepaalde kenmerken en eigenschappen van die boer, die tot uiting komen op andere levensterreinen. Hij merkt op dat bijv. Wichers²⁴ aantoonde dat 'farmers who brought about structural changes in the organizations of their farms not only were those who had a far better and more modern farm management, but, also, that they were those who participated in the modern, organizational pattern of social life' (p. 20, Benvenuti).

Deze samenhang die – Benvenuti toont het in een uitvoerige literatuurstudie aan – steeds wijst in de richting van het bestaan van een modern cultuurpatroon, brengt hem tot een probleemstelling die er op gericht is 'to try to establish with a sufficient degree of certainty that the influence of our modern type of culture is quite clearly recognizable in the efficiency of the farm management, and to furnish some material for further subsequent study in this direction . . .' (p. 35). Hoe hij deze taak volbrengt is in dit verband van minder belang. Zelfs op de vraag of hij er inderdaad in slaagt om aan te tonen dat in het onderzoeksgebied, Winterswijk, twee cultuurpatronen, een modern en een traditioneel, naast elkaar voorkomen, willen wij thans niet ingaan, ook al hebben Wilkening²⁵ en Nooij²⁶ in deze hun twijfel uitgesproken. Het inte-

²³ B. Benvenuti, op.cit.

²⁴ A. J. Wichers, De evaluatie van een voorlichtingscampagne in de Betuwe. Bulletin no. 11, Afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1958

²⁵ E. A. Wilkening, Review of Benvenuti, Farming in cultural change. Neth. Journ. of Agr. Sci., 10, pp. 173-174

²⁶ A. T. J. Nooij, Cultuurpatroon als object van onderzoek, te verschijnen in Sociologische Gids, 1964, no. 4

resseert ons hier meer hoe het moderne cultuurpatroon gekarakteriseerd wordt.

'Modernism (and urbanism as a vehicle of modernism) brings about a process of individuation of society . . .' heet het op p. 34. In een voetnoot wordt 'individuation' beschreven als leidend tot 'a type of social organization in which the existing form of social control leave mainly to the single individual the task of taking his own final decisions'. De persoon wordt hierin dus wel sociaal beïnvloed, anders dan bij 'individualization', dat betekent: 'the process by which one human being acquires characteristics which differentiate him from others (Fairchild)'. Er is dus nog typisch sprake van een groepsproces, het is geen atomisering, desintegratie, etc. Ook blijkt dat het moderne en het stedelijke wel met elkaar te maken hebben, maar dat het eerste toch iets veel ruimers omvat. Zo treffen we op p. 43 dan ook de formulering aan: 'This modern Westernism as such, is, in our opinion, characterized by a high degree of mental dynamism and flexibility. The mental dynamism is the manifestation of a capacity to put oneself in a rational, almost detached relation with the personal work- an life-situation, to distinguish and to appreciate the new aspects of it'. Deze houding staat in sterke tegenstelling tot het denken dat kenmerkend is voor het traditionele cultuurpatroon en bepaald wordt door drie factoren: a. the static concept of history, b. priority for institutions and formality in the social relations, c. exclusiveness (resistance to the acceptance of new ideas, intolerance etc.)'²⁷.

Aanvaarding van verandering moet dus een verandering teweegbrengen in de bovenstaande factoren, zo vervolgt Benvenuti, maar dat betekent niet dat elke verandering modernisme brengt. Want: 'Every change, and every introduction of a new (i.e. non-automatic) pattern of behaviour absorbs a certain amount of energy from the individual, and it depends on his state of mind whether he will consciously or unconsciously decide that he can afford spending this extra portion of energy. The human mind has its own kind of inertia, and it is good that it is so. The attitude of the individual towards change will depend much, therefore, on the value system, upon which personal or group life is organized' (p. 43).

De confrontatie met of de overweldiging door een verandering is dus niet voldoende. Een voetnoot op p. 389 zegt daar nog iets meer over: 'In fact, full participation in a modern social structure implies something more than just the knowledge an the passive acceptance of it. Knowledge and acceptance must become first positive attitudes influencing the individual personality in order to allow it to develop a high capacity to identify itself with environmental changes (objective and subjective)'. En: 'This is where the mere fact of living in a town – even

²⁷ Hier citeert Benvenuti H. Verwey-Jonker, *Het conservatieve denken. Sociologisch Jaarboek V, 1950*

in a modern one – is not, as such, a sufficient guarantee that one will become modern as an individual'.

Op p. 44 lezen wij: 'For modern man, the acceptance of the constant search for optimal solutions as a normal element of life (i.e. his implicit acceptance of perspective of continuous future adaptations to situations which are still unknown to him) is made possible because he is 'a priori' open to new situations: he can question old norms and values'. D.w.z. '... he has to use his own reasoning powers much more than the traditional man, for whom 'the past' is normative'. Het eist (p. 39): '... the acceptance of change 'per se' as a normal ingredient of human life'.

Dit is dus de karakteristiek van de houding die past in het moderne cultuurpatroon. Een cultuurpatroon dat typerend is voor de vooruitstrevende boer. Een cultuurpatroon dat zich ontwikkelt in de Westerse stad en van daar uit doordringt op het platteland. Het beïnvloedt 'the total behaviour of the group concerned, including its farm management' (p. 73).

De uitkomsten van het onderzoek van Benvenuti laten geen twijfel bestaan omtrent het feit dat de progressieve boer, zich in meer opzichten dan alleen dat van de bedrijfsvoering onderscheidt van de traditionele boer. Hij maakt ook aannemelijk dat deze verschillen patroonmatig zijn. Tenslotte is het zonder meer duidelijk dat het cultuurpatroon van de progressieven moderner is dan dat van de traditonelen. Ons inziens blijft het echter een vraag of deze moderniteit overeenstemt met de karakteristiek die in de vorenstaande citaten gegeven is.

Alvorens daar meer over te zeggen wenden wij ons tot enkele geschriften van Hofstee.

In een artikel over de groei van de Nederlandse bevolking²⁸ zegt hij: 'Het essentiële verschil tussen beide cultuurpatronen (d.w.z. het traditionele en het modern-dynamische) ligt m.i. in de houding t.a.v. verandering. In het T.C. ligt de norm voor het begordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Alles moet gebeuren zoals het altijd is gebeurd. Verandering is ongeacht de aard van deze verandering fout'.

'In het M.C. wordt verandering in principe positief gewaardeerd. De modern-dynamische mens gelooft in de mogelijkheid van verbetering door verandering en is bereid de mogelijkheden tot verandering, die hem worden geboden op hun waarde te onderzoeken. Dit betekent niet dat voor hem al het nieuwe als zonder meer beter geldt; nadere overweging kan hem tot de conclusie leiden, dat het oude beter was. Hij wijst echter niet als de tradionalistische mens het nieuwe af, omdat het nieuw is' (p. 43).

Even verder zegt de schrijver: 'De modern-dynamische mens stelt zich open voor de buitenwereld en voor hetgeen uit die buitenwereld

²⁸ E. W. Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking. Drift en Koers, Assen 1961, p. 13-84

tot hem komt. Hij vertrouwt niet op overlevering . . . Hij tracht meer te weten dan de vorige generatie en staat open voor onderwijs en voorlichting. Hij conformeert zich niet aan de mening van de naamloze collectiviteit, maar zal proberen wat tot hem komt op zijn eigen merites te waarderen . . . Niet alleen voor zichzelf en zijn directe omgeving aanvaardt hij verandering, ook de maatschappij buiten hem ziet hij als iets dat voor verandering en verbetering vatbaar is'. Met klem wijst Hofstee erop dat het M.C. niet a priori rationalistisch is (p. 44 e.v.). Het begrip duidt slechts de bereidheid tot verandering aan. 'Voor elk individu en elke groep ook al is bij hen in principe dezelfde mate van bereidheid aanwezig verandering te accepteren, is de aanvaardbaarheid van elke concrete verandering toch weer afhankelijk van de omstandigheden, met name van de in hem levende waarden en van de sociale situatie en de materiële verhoudingen, waarin hij is geplaatst' (p. 47). In een ander artikel²⁹ wordt dit nog eens verduidelijkt aan de hand van de geboortendaling: '... dat geen direct verband wordt gelegd tussen optreden van het moderne cultuurpatroon en geboortendaling, doch dat in deze gedachtengang het optreden van dit cultuurpatroon in principe slechts de mogelijkheid schept om deze daling te doen optreden' (p. 108). Het essentiële is hier de positieve houding tegenover verandering.

In essentie treffen we hier dezelfde gedachtengang aan als Benvenuti: het M.C. verschilt principieel van het T.C. En evenals bij Benvenuti's onderzoek in Winterswijk het begrippenpaar zijn bruikbaarheid bewees, bewijst het hier zijn nut als hulpmiddel voor de verklaring van de ontwikkeling van de geboortendaling in Nederland.

Verder gaande op onze speurtocht naar het M.C. komen we in een derde artikel van Hofstee³⁰ de progressieve boer weer tegen, waar het ons tenslotte om gaat.

Ook hier wordt weer vooropgesteld dat het wezenlijke kenmerk van het modern-dynamische cultuurpatroon gelegen is in de bereidheid veranderingen te overwegen, hetgeen dus niet zonder meer aanvaarding inhoudt (p. 673). Daarna wordt een korte beschrijving gegeven van het overgangsproces van T.C. naar M.C. dat alom ten plattelande waarneembaar is. Eerst is de man die naar het moderne neigt in een onzekere positie, hij is degene die afwijkt, hij hoort tot de minderheid. Maar 'heeft eenmaal het modern-dynamische cultuurpatroon zich in belangrijke mate verspreid, zodat het min of meer maatgevend is geworden, dan zijn het de achterblijvers, de nog-traditionelen, die zich onzeker gaan voelen. Zij merken, dat zij achterblijven, maar zij zijn niet in staat de werkelijke reden hiervan te doorgronden, juist omdat zij nog in de traditionalistische mentaliteit zijn blijven steken; zij menen door de bekende wegen te blijven volgen zeker te zijn geen fouten te maken. Voor hun niet te maskeren achterblijven geven zij de schuld aan ieder en alles wat zich

²⁹ E. W. Hofstee, Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord aan Van Heck. *Mens en Maatschappij*, 38 (1963) 2, p. 104-133

³⁰ E. W. Hofstee *Veranderend platteland* op. cit.

daarvoor aanbiedt, aan de regering, aan de vakbonden, aan het Landbouwschap, aan de internationale trusts, aan tegenspoeden van natuurlijke aard of wat dan ook. Niet zelden voelen zij zich dusdanig gefrustreerd, dat zij zich voor invloeden van buitenaf opzettelijk afsluiten en zich keren tegen alles wat als drager van het nieuwe kan worden beschouwd' (p. 674).

Tot welk gedrag de aan het vorige tegengestelde, steeds veld winnende, bereidheid om maatschappelijke veranderingen positief te benaderen, zal leiden, is, aldus Hofstee, 'afhankelijk van het concrete 'aanbod' van nieuwe geestesinhouden en gedragsvormen, die aan de betreffende bevolkingsgroep worden gedaan en van de keuze die ze uit dit 'aanbod' maakt'. Het 'aanbod' is voor een deel van interne aard, maar komt 'voor het overgrote deel van buiten en het is vooral de aard van dit aanbod en de mate van bereidheid het te aanvaarden, die bepalen in welke richting het doen en laten van de betreffende groep zich wijzigt' (p. 675).

De schrijver maakt dan duidelijk dat door allerlei omstandigheden het aanbod van buiten, dat gekarakteriseerd kan worden als 'het stedelijke', zeer groot is geworden en dat er een toenemende bereidheid is om dit te aanvaarden, m.a.w. het stedelijke is norm voor het denken en handelen geworden. Het merendeel van de zich thans ten plattelande voltrekkende veranderingen en de daaruit voortvloeiende moeilijkheden kan daaruit worden verklaard.

Op p. 679 komt de moderne boer te voorschijn zoals die in de praktijk is waargenomen. Het is een lang citaat, maar belangrijk genoeg om in zijn geheel te worden weergegeven: 'Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfsvoering probeert er uit te halen wat erin zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats omdat hij resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is voor hem het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionale boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt er actief in deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en

vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer vrije tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel mee op excursie, houdt veelal regelmatig vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor veranderingen'. Dit beeld, dat is afgeleid uit de resultaten van een reeks van onderzoeken, is juist: inderdaad zijn de genoemde kenmerken en eigenschappen aan te wijzen wanneer men de moderne naast de traditionele boer plaatst. Maar men dient te bedenken dat dit niet dwingend voortvloeit uit het daarvoor (p. 675) gezegde. Met het vage en veelomvattende 'stedelijke' als norm voor ogen kan men zich een moderne boer ook voorstellen als een ontevreden statuszoeker, iemand die veel te veel met vakantie gaat, die altijd de verkeerde boeken leest, een half-intellectueel is, die van zijn kinderen nozems maakt, die neurotisch is, etc. Dat nog nimmer is aangetoond dat zulk een beeld reëel is en het eerstgenoemde wel, doet daar niets aan af. Het toekomstbeeld dat in hetzelfde artikel geschetst wordt geeft wel te denken in dit opzicht: '... het platteland van de toekomst zal geen rust meer kennen, maar eeuwig in beweging zijn. De in voortdurend contact met de buitenwereld levende boer van de toekomst zal zich steeds onder de invloed bevinden van de prikkel, die zal uitgaan van de voortgaande stijging van het levenspeil in de niet-agrarische wereld. Dit betekent een voortdurend streven naar een verhoging van de produktie per man, naar meer mechanisatie, meer rationalisatie en steeds minder arbeidskrachten. Dit betekent ook een steeds hogere gemiddelde bedrijfsgrootte al dient hierbij te worden opgemerkt, dat in de toekomst evenmin als in het heden de grootte van het bedrijf zich altijd zal behoeven uit te drukken in het aantal bewerkte ha' (p. 679). Tenslotte, fraai en duidelijk geformuleerd (p. 680): 'De toekomst is geen helling, die men op moet om een hoger gelegen plateau te bereiken, waar men weer op vlakke grond wandelt, maar zal een voortdurend stijgen zijn'. Voorwaar, een vermoeiend vooruitzicht.

Nu naar Bergsma, die Benvenuti's hoop op 'further subsequent study in this direction' in vervulling heeft doen gaan met zijn 'Op weg naar een nieuw cultuurpatroon'⁸¹.

Deze studie gaat verder dan die van Benvenuti. In zijn eerste probleemstelling stelt Bergsma: 'Wat is de aard van de sociale veranderingen die zich in ons onderzoeksgebied (de Dokkumerwouden) hebben voorgedaan en nog voordoen, en welke samenhang bestaat er tussen deze veranderingen?' (p. 9). Deze veranderingen, zo veronderstelt hij, maken deel uit van de vervanging van een oud agrarisch cultuurpatroon door een modern agrarisch cultuurpatroon. Werkend met de dieptelagen van Gurvitch⁸² onderscheidt hij een horizontale en een verticale samenhang in het cultuurpatroon.

⁸¹ R. Bergsma op. cit.

⁸² G. Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*. Tome I. Paris, 1957. p. 69 e.v.

Hij neemt dan aan dat het M.C. zich onderscheidt van het T.C. door

- a. een sterkere mate van communicatie met de buitenwereld, in de oppervlakkige cultuurlagen tot uiting komend in de mate van contact met de buitenwereld, in de diepere cultuurlagen merkbaar in een grotere belangstelling voor die buitenwereld;
- b. een grotere bereidheid tot verandering, in de oppervlakkige cultuurlagen waarneembaar aan het gebruik van nieuwe apparaten en methoden en aan nieuwe gedragsuitingen, in de diepere cultuurlagen aan de mate van voorkomen van nieuwere inzichten en opvattingen.

Het onderzoek toont in zijn uitkomsten duidelijk het bestaan van de twee genoemde cultuurpatronen in het gebied aan.

Waar Bergsma verder gaat dan Benvenuti komt naar voren in zijn tweede probleemstelling, die luidt: 'Welke sociale factoren zijn in deze samenleving van invloed op de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon?' (p. 17).

Hij laat het er dus niet bij zijn mensen in te delen aan de hand van een progressiviteitsindex, die weliswaar breder gefundeerd is dan die van Benvenuti, maar toch ook de communicatie met de buitenwereld als een belangrijke indicatie voor het vaststellen van de moderniteit beschouwt. Hij wil nu weten waarom er in één gebied mensen zijn die traditioneel blijven en anderen die het moderne cultuurpatroon aanvaarden. Hij kon vaststellen dat factoren als bedrijfsgrootte en dorpskerkinvloed veel verklarende betekenis hadden voor de progressiviteitsverschillen, factoren als leeftijd en informeel leiderschap minder.

Binden wij nu de bloemen, geplukt uit de recente Wageningse literatuur, samen tot een boeketje, dan wordt dit minder bont dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

Het blijkt dat:

- a. er een traditioneel cultuurpatroon bestaat, waarin het verleden de richtlijn is voor het denken en handelen; het nieuwe wordt afgewezen;
- b. dit cultuurpatroon geleidelijk vervangen wordt door een modern cultuurpatroon;
- c. er zich situaties voordoen waarbij het moderne en het traditionele cultuurpatroon gelijktijdig binnen één gebied bestaan (Benvenuti toont het aan, Bergsma toont het aan en verklaart het);
- d. het moderne cultuurpatroon als wezenskenmerk heeft: een bereidheid veranderingen op hun waarde te onderzoeken;
- e. er een samenhang bestaat tussen de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en de mate van communicatie met de (gezien vanuit de lokale samenleving) buitenwereld (Hofstee ziet deze samenhang als minder stringent dan de beide andere auteurs);
- f. het moderne cultuurpatroon de mogelijkheid tot verandering schept

- en dat de veranderingen ook meestal aanvaard worden, hoewel dit laatste (Hofstee) niet een noodzakelijk gevolg is;
- g. dit zo is, omdat de moderne mens zich geheel op voortdurende verandering heeft ingesteld en deze als norm aanvaardt (Hofstee, Benvenuti);
 - h. het moderne cultuurpatroon de gehele persoonlijkheid beïnvloedt (Bergsma: zowel de oppervlakkige als de diepere cultuurlagen raakt);
 - j. het moderne cultuurpatroon noodzakelijkheid is in deze tijd;
 - k. de traditionele mens zich niet langer zal kunnen handhaven;
 - l. aldus de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon slechts schijnbaar een keuzehandeling is, in feite een onontkoombaarheid;
 - m. het nodig is de overgang van de traditionele samenlevingen naar het moderne cultuurpatroon te bevorderen;
 - n. dit vooral gewenst is omdat het moderne cultuurpatroon de progressieve boer in het leven roept, die zowel materieel als geestelijk een voorsprong heeft op zijn traditionele collega.

Ofschoon wij nu dus weten wat met het modern-dynamische cultuurpatroon bedoeld wordt, is het duidelijk dat over de houdingen en gedragingen van de moderne mens weinig is onthuld. Men kan de besproken auteurs daaromtrent geen verwijten maken, want hun primaire doel was de bestudering van het vraagstuk, dat het bestaan van het traditionele cultuurpatroon in deze moderne tijd vormt. Wel moet echter gewezen worden op het gevaar dat schuilt in deze concentratie van de belangstelling op het overgangsproces, het moderniseringsproces 'an sich', namelijk dat men uit het oog zal gaan verliezen dat het M.C. niet meer is dan een wezenskenmerk van het moderne, dat het ruimte laat voor ontwikkelingen in allerlei richtingen die men positief en negatief kan waarderen. Weliswaar wordt dit laatste, met name door Hofstee, op verschillende plaatsen duidelijk gezegd, maar toch ligt in de studies van Benvenuti en Bergsma een suggestie dat het M.C. zonder meer als iets nastrevenswaardigs beschouwd moet worden. Slachtoffers van deze suggestie lopen het gevaar voorbij te zien aan het feit dat het M.C. zelf nieuwe, geheel eigensoortige problemen kan oproepen. Daarom willen wij van het puntenlijstje slechts de punten a t/m f zonder verder commentaar onderschrijven en achter de daarna volgende punten voorlopig vraagtekens plaatsen.

Immers, hoe gemakkelijk komt men er niet toe om bij een ongenueerde beschouwingwijze van het M.C. allerlei weerstanden tegen veranderingen in de maatschappij op rekening van het traditionalisme te gaan schrijven? De moderne mens heeft immers de verandering als norm aanvaard? Het is in dit verband nuttig om kennis te nemen van de uiteenzettingen van Germani over secularisatie en economische ontwikkeling³³. Hoewel Germani een andere terminologie hanteert, bedoelt hij

³³ G. Germani, Secularisatie en economische ontwikkeling. Sociologische Gids, 9 (1962) 3, 122-139

met een geseculariseerde samenleving hetzelfde als wij onder een samenleving met een modern-dynamisch cultuurpatroon verstaan. Wanneer hij nu spreekt over weerstanden tegen verandering dan maakt hij een onderscheid tussen 'weerstanden te wijten aan de spanningen die impliciet besloten liggen in het structuurtype van de industriële maatschappijen zelf' en 'weerstanden die wortelen in de voordien bestaande structuren'. De laatste treden gewoonlijk op als een 'totale weerstand', voortkomend uit de hardnekkigheid van de verinnerlijkte traditionele leidraden, de eerste veelal als een 'partiële weerstand', gaande tegen de ontwikkelingen of enige van hun implicaties, in het bijzonder tegen de secularisatie van bepaalde aspecten van de sociale organisatie. Het zou interessant zijn ons wat verder in Germani's gedachten te begeven, maar dat zou ons te veel van het doel afleiden. Het gaat er slechts om, dat, vertaald in de hier gebezigde terminologie, gewezen wordt op het bestaan van twee soorten problemen bij de verandering namelijk die optreden bij de overgang van T.C. naar M.C. en die inherent aan het M.C. zelf. De laatste categorie heeft, zoals wij reeds enkele malen hebben aangegeven, tot nu toe te weinig aandacht gekregen, met het gevolg dat er neiging dreigt te ontstaan om het M.C. een te grote en te veel verklarende betekenis toe te kennen, waardoor juist van alles verhuld wordt.

Allereerst doet zich de vraag voor: Heeft de moderne mens inderdaad de verandering als norm aanvaard?

Het is ongetwijfeld juist om te stellen dat verandering een permanent verschijnsel in onze maatschappij zal zijn, dat slechts die individuen en groepen overlevingskansen hebben, die deze veranderingen tijdig en op de juiste wijze in hun bestaan weten te integreren. Voor de werkelijk traditionele mens is geen plaats meer. Maar het is op zijn minst een overdrijving om er van uit te gaan dat de werkelijk moderne mens zich volledig op verandering zal instellen. Misschien zal hij inderdaad verandering normaal gaan vinden, maar dat betekent niet dat hij deze ooit positief zal waarderen, laat staan prettig vinden. Hij zal zich er zelfs in vele gevallen tegen verzetten. De verandering gaat voort, bepaalde groepen profiteren daarvan, andere kunnen het niet bijbenen en worden slachtoffer. De economische groei gaat, zoals bekend, schoksgewijze en is voor bepaalde groepen pijnlijk, zij veroorzaakt steeds conflictsituaties³⁴. Iets soortgelijks zal blijven gelden voor de sociale en culturele ontwikkeling. De totale maatschappij verandert, maar daarbinnen bestaan groepen die zich tegen die verandering verzetten en tenslotte het onderspit delven. Nu eens zal dat 'de oudere generatie' zijn, dan weer een bepaalde beroepsgroep, een ondernemingsvorm, of een bedrijfstak. In feite betekent het dat er in de moderne samenleving voortdurend mensen en groepen het slachtoffer worden van hun eigen behoudzucht (dit

³⁴ J. Pen, *Harmonie en Conflict*, Amsterdam 1962

slaat natuurlijk niet op de zgn. 'vergeten groepen' die aan hun lot niets toe of af kunnen doen). Zijn deze mensen traditioneel?

Het antwoord ligt voor de hand: de moderne mens aanvaardt de verandering slechts tot op zekere hoogte als norm. Elk individu draagt een stuk behoudzucht in zich, elke groep heeft een neiging tot conservatisme. Hoewel zij daarmee in sommige gevallen hun eigen graf graven, is dit hun enig mogelijke wijze om te kunnen leven. Iets daarvan duidt Benvenuti aan, waar hij wijst op de energie die elke verandering vraagt en de verdediging die de mens heeft tegen te grote inspanningen: 'The human mind has its own kind of inertia, and it is good that it is so'³⁵. De 'social costs' en ook de 'psychological costs' van een voortdurende handhaving van flexibiliteit, van mentale dynamiek, zijn waarschijnlijk zeer groot. Hoe dieper de verandering in de persoonlijkheid ingrijpt, des te groter zal het verzet zijn dat opgeroepen wordt.

Deze vorm van verzet tegen verandering komt voort uit een neiging tot conservatisme dus, hetgeen niets te maken behoeft te hebben met traditionalisme. De traditionele mens wijst de verandering a priori, onberedeneerd af. De conservatieve mens daarentegen doet dit beredeneerd – ook al berust de redenering wellicht op een rationalisatie – dat is het belangrijke verschil. Hij kan dus zeer wel tegelijkertijd modern zijn.

Indien wij hier van uit gaan, van een minder totalitaire vorm van het M.C. dus, dan kunnen wij tot meer plausibele beelden van de moderne boer komen. Hierbij roepen wij A.W. van den Ban te hulp, een Wageningen die een zeer werkzaam aandeel heeft gehad in de onderzoekingen die verband houden met het cultuurpatroon, en die, chronologisch en evolutionistisch eigenlijk vóór Benvenuti genoemd had moeten worden. We halen dit paard echter pas nu van stal omdat het ons goede diensten kan bewijzen op deze plaats, waar wij bezig zijn kritiek te oefenen³⁶.

Van den Ban werkt in zijn dissertatie veelvuldig met de begrippen M.C. en T.C. Maar in vergelijking met Hofstee en Benvenuti verrijkt hij het M.C. In de eerste plaats brengt hij (p. 14) de dissonantie-theorie van Festinger ter sprake, die hierop neerkomt, dat het moeilijk is voor een mens om twee aan elkaar tegengestelde opvattingen tegelijkertijd aan te hangen, dat hij er dus naar zal streven om de opvattingen met elkaar in overeenstemming te brengen, hetgeen in de meeste gevallen het gemakkelijkst bereikt wordt door de nieuwe opvatting te verwerpen en naar de oude terug te keren. Ofschoon dit laatste natuurlijk typisch van toepassing is op de traditionele mens, is er geen reden om te veronderstellen dat de moderne mens niet eveneens in veel gevallen deze oplossing zal kiezen. Op p. 31 zegt Van den Ban: 'Leden van een groep, die een belangrijke voorsprong hebben op hun omgeving zullen vaak tevreden zijn met het door hen bereikte resultaat, zodat zij niet ge-

³⁵ B. Benvenuti, op. cit. p. 44

³⁶ A. W. van den Ban, Boer en Landbouwvoorlichting, Assen, 1963

neigd zijn nieuwe ideeën op dit gebied te aanvaarden, die hen zouden noodzaken tot verdere veranderingen. Dit betekent dus dat weerstanden tegen veranderingen niet alleen voorkomen bij traditionele boeren, maar ook bij vooruitstrevende boeren, die tevreden zijn met de resultaten, die zij dank zij hun vooruitstrevendheid bereikt hebben'. Wel zullen, zo gaat hij verder, vooruitstrevende boeren eerder het voordeel zien dat een verandering, ondanks zijn bedreiging, brengen kan, dan een traditionele boer.

De in dit verband meest interessante conclusie van Van den Ban vinden wij, waar hij de cultuurpatronen van zijn drie onderzoeksgebieden (Milheeze, Dwingeloo en Noord-Beveland) met elkaar vergelijkt (p. 220). Het verschil in bereidheid tot aanvaarding van veranderingen tussen Milheeze en Dwingeloo is zo duidelijk, dat het cultuurpatroon van Milheeze tot het modern-dynamische type gerekend kan worden en dat van Dwingeloo tot het traditonalistische. Echter is de bereidheid om veranderingen in het bedrijf te aanvaarden in Milheeze iets groter dan op Noord-Beveland, terwijl in dit laatste gebied een veel moderner levenswijze, dus een grotere openheid voor datgene wat er buiten het eigen bedrijf en buiten het eigen dorp gebeurt, wordt aangetroffen. De verklaring die de schrijver hiervoor geeft laten wij achterwege, het gaat ons hier om zijn opmerking dat: 'Het voorbeeld van Milheeze laat zien, dat er een cultuurpatroon kan bestaan met een grote bereidheid om veranderingen te aanvaarden op bepaalde gebieden, dat dus volgens Hofstee modern-dynamisch is, maar dat toch niet individualistisch is en naar de maatstaven van Benvenuti niet modern is'. Wel houdt hij rekening met de mogelijkheid dat er in Milheeze sprake is van een overgangsverschijsel, maar op p. 224 zegt hij toch: '... dat men niet alle verschillen, die er tussen boeren bestaan kan verklaren uit de mate, waarin zij bereid zijn veranderingen te aanvaarden, de mate dus waarin zij een modern-dynamisch referentiekader hebben. De hypothese, dat de veranderingen in de cultuur van de huidige Nederlandse plattelandsamenleving gekarakteriseerd kunnen worden door een overgang van een traditionalistisch naar een modern-dynamisch cultuurpatroon, kan vermoedelijk wel een belangrijk deel verklaren van de verschillen in gedrag tussen de groepen van deze samenleving. Voor een volledige verklaring van deze verschillen zal men daarnaast echter ook aandacht moeten geven aan allerlei andere verklaringsmogelijkheden'.

Het is niet verwonderlijk dat juist Van den Ban tot deze conclusie komt, want hij heeft in tegenstelling tot de anderen, niet alleen modern tegenover traditioneel geplaatst, maar was ook in staat, door de keuze van zijn gebieden, *modern naast modern* te stellen en dat leidde hem tot het ontwaren van nuancerings binnen het M.C., die bij de werkwijze van Benvenuti en Bergsma niet naar voren konden komen.

Op een groot aantal plaatsen komt in de dissertatie van Van den Ban tot uitdrukking dat de samenhangen tussen de cultuurelementen die tezamen het M.C. vormen nog lang niet duidelijk zijn. Zo relatief gemak-

kelijk als het is om een karakteristiek van de traditionele mens te geven, zo moeilijk blijkt het om de moderne mens te beschrijven. Hij is meer geïndividualiseerd (of 'individuated' zoals Benvenuti zegt), hij is vrijer in zijn handelen, in zijn besluitvorming. Inderdaad, hij kan zijn eigen vrienden kiezen, vrienden die bij hem passen. Maar anderzijds verklaart Van den Ban dat deze vrienden veeleisender zijn dan de dorpsgenoten in de traditionele samenleving. Wil men er bij horen dan dient men zich te onderwerpen aan een controle die in bepaalde opzichten strenger is dan die in het oude dorp (p. 53). Het lijkt ons dus heel goed mogelijk, dat men in deze vriendenkring mensen zal aantreffen die veranderingen aanvaarden zonder dat zij daartoe innerlijk bereid zijn.

Ook Riesman³⁷ die naast zijn traditionele mensentype nog twee andere typen, de innerlijk gerichte en de op anderen gerichte, onderscheidt, helpt ons, zo leert Van den Ban, niet veel verder (p. 196). Het is in dit verband interessant om te zien hoe Benvenuti, die toch geen probleempje uit de weg gaat, dit punt in een voetnoot op p. 44 omzeilt: 'While both truly traditional and truly modern individuals are entirely assimilable, respectively, to Riesman's 'traditional' and 'other-directed personalities', the rural people who are at present under the impact of modernizing forces show most of the ideal characteristics of Riesman's 'inner-directed personalities'... While it could be very interesting to examine whether or not there will ever be a majority of entirely other-directed farmers – or, better, whether the farmer's sons who have become other-directed would eventually *continue to be farmers* (curs. A.K.C.) – this is not our main concern. The argumentation of the following pages tends only to bring out the predominant cultural traits or complexes which can be considered instrumental for the birth of a progressive type of farmer in a traditional environment'.

Benvenuti suggereert hier dat er onder bepaalde omstandigheden wel eens een heel andere boer uit de bus zou kunnen komen dan die welke tot nu toe ter sprake is geweest, d.w.z. helemaal geen boer. Door de aard van zijn probleemstelling kan hij echter aan dit punt voorbij gaan, maar voor ons is het, zoals gezegd, essentieel en ook Van den Ban houdt het, om de genoemde redenen, sterk bezig.

Enigszins gesterkt door de geciteerde bevindingen, kunnen wij thans verder gaan met het uitwerken van onze hypothesen.

Wij nemen aan dat de kenmerkende trek van het M.C. nl. de bereidheid verandering te overwegen, slechts gaat tot een zekere grens, dat er een grondhouding is (de term is van Nooij) die niet of nauwelijks wordt beroerd, in elk geval slechts zeer langzaam verandert. Datgene wat tot nu toe met het onderzoek zichtbaar is gemaakt ligt, ook al spreekt Bergsma dan van de dieper gelegen cultuurlagen, nog betrekkelijk dicht

³⁷ D. Riesman e.a., *The Lonely Crowd*, N.Y. 1953

bij de oppervlakte. Het gedrag, de houdingen, de opvattingen en de inzichten ten aanzien van veranderingen, hebben steeds betrekking op veranderingen die voor de traditionele mens het uiterlijk van Copernicaanse wendingen mogen hebben, maar die bij het kiezen van andere maatstaven helemaal zo schokkend niet zijn. In bepaalde opzichten mag onze tijd gezien worden als gekenmerkt door ongehoord grote en snelle veranderingen, in andere opzichten leven we nog net als onze ouders en grootouders.

Op het eerste gezicht lijkt deze uitspraak in tegenstelling te staan tot de opvattingen van Bergsma, die immers, zich baserend op Gurvitch, een verticale samenhang van de cultuurelementen tot uitgangspunt neemt. Op p. 2 van zijn werk blijkt echter dat hij niet uitgaat van een 'volstreekte' verticale integratie en hij citeert met instemming Gurvitch: 'Ces paliers, ces étagements, s'interpénètrent et s'imprègnent mutuellement. Cependant, ils ne cessent d'entrer en conflit: leurs rapports sont tendus, antinomiques, dialectiques. Il s'agit de tensions inextricables, inhérentes à toute réalité sociale et qu'on pourrait qualifier de verticales'³⁸.

Maar zelfs al gaan we er nu van uit dat deze spanningen niet voortdurend kunnen blijven bestaan en dat er inderdaad een verticale integratie van de cultuurelementen tot stand wordt gebracht, dan nóg is er geen reden om aan te nemen dat de moderne mens, zoals die zich thans aan ons vertoont, bereid is verandering te overwegen in de diepste cultuurlagen³⁹.

In de eerste plaats is het best mogelijk, dat de grondhouding sterk uiteenlopende gedragspatronen toelaat, zodat er geen sprake behoeft te zijn van conflictsituaties.

In de tweede plaats is het mogelijk dat het bewust of onbewust verlangen naar verticale integratie er wel is, maar dat de reële mogelijkheden om dit verlangen te bevredigen ontbreken. Naar ons gevoel wordt er vaak in de beschouwingen over het modern-dynamische cultuurpatroon en over de moderne mens, alsook in de formulering van de doeleinden van de agrarisch-sociale voorlichting, te zeer impliciet verondersteld (vrijwel nooit expliciet) dat het modern-dynamische cultuurpatroon harmonisch is of dat althans kan zijn. Zonder ons nu maar dadelijk bij de cultuurpessimisten te scharen menen wij toch te mogen zeggen dat de hedendaagse westerse cultuur onoverzichtelijk is, zelfs chaotische trekken vertoont; er zijn allerlei conflicterende waarden, er zijn talloze vormen van dubbele moraal, er zijn vele ontwikkelingen die de mens onzeker maken. En deze cultuur vormt voor de modern-dynamische plattelandervolking zich zal gedragen is afhankelijk van 'de keuze die ze uit dit aanbod maakt'. Het lijkt ons waarschijnlijk dat de aard van het aan-

³⁸ G. Gurvitch op. cit. p. 63

³⁹ Deze grondhouding moet hier noodgedwongen in het vage blijven. Waarschijnlijk zouden we hier het begrip 'basic personality' ook kunnen gebruiken.

bod, het maken van een zodanige keuze, dat een harmonisch ontwikkeld M.C. ontstaat, ten zeerste belemmert en dat er daarom bij gebrek aan een beter alternatief, een M.C. ontstaat dat min of meer blijvend disharmonisch is en waarin zeker een verticale integratie van de cultuurelementen niet aanwezig verondersteld behoeft te worden.

Om deze twee redenen zouden wij in het M.C. de mogelijkheid willen laten bestaan dat de grondhouding aanzienlijk minder flexibel zal zijn dan het meer aan de oppervlakte gelegen en waarneembaar gedrag, en dat deze grondhouding zelfs rechtstreeks uit het T.C. afkomstig kan zijn.

Deze opvatting maakt het ook mogelijk om ons van een moeilijkheid te ontdoen die telkens rijst in de beschouwingen over het M.C., nl. de volgende:

De moderne mens moet zich voortdurend aanpassen aan de verandering. Hoe ontstaat de verandering? Door de moderne mens, die immers steeds verandert. Men verklaart zo eigenlijk de verandering uit de verandering en aldus wordt deze een autonoom proces. Een doel is er niet meer bij. Hetzelfde treft men aan in de economie: in de moderne maatschappij is een voortdurende economische groei noodzakelijk, er moet steeds meer geproduceerd worden en om dat te kunnen doen moet men steeds meer consumeren. Het productie-proces moet aan de gang gehouden worden, wordt als het ware autonoom, en over het doel wordt nauwelijks gesproken. Immers wanneer men daarover gaat spreken dan belandt men bij moeilijke begrippen als 'welzijn' en 'geluk' en daar loopt men, wanneer men zich tot het 'diesseitige' wil bepalen, steeds mee vast.

Vermijden kan men deze netelige kwestie wanneer men traditionele en moderne cultuurpatronen bestudeert binnen een regionale samenleving, omdat men daar de verandering als een in de buitenwereld bestaand voldongen feit kan beschouwen. Over het waarom en waartoe behoeft men zich geen zorgen te maken, want het gaat er alleen maar om dat deze regionale samenleving in een groter geheel betrokken raakt en zich dus aan dat grotere geheel moet aanpassen. De vraag komt echter weer terug als het T.C. tot het verleden behoort.

De vraag kan men weer terzijde stellen als men uitgaat van de moderne mens met een moeilijk veranderende grondhouding. Hij aanvaardt verandering, stelt zich in op steeds voortgaande verandering, met een duidelijk doel: nl. om zijn grondhouding te kunnen handhaven. Aldus wordt de formulering van het wezenskenmerk van het modern-dynamische cultuurpatroon iets uitgebreid: *deze is gelegen in de bereidheid om veranderingen te overwegen en deze te aanvaarden wanneer deze kunnen bijdragen tot het behoud van wat men niet veranderen wil.* Dit is een hypothese die vooralsnog onbewezen moet blijven, maar zij lijkt ons nuttig en stelt ons wellicht in staat het gedrag van de moderne boer beter te begrijpen.

De moderne boer koopt nieuwe machines, stuurt zijn kinderen naar

school, verbouwt zijn huis, luistert naar de voorlichting, gaat naar de bioscoop. Hij streeft naar een bestaanswijze die hem in een gelijke positie stelt als die waarin de stedeling, waaraan hij zich refereert, verkeert. Maar hij doet alles om boer te blijven, baas op zijn bedrijf. Hij krijgt er zelfs stedelijke kwalen van, zoals de managersziekte. Hij laat bij stukjes en beetjes wel wat van zijn zelfstandigheid vallen, niet zelden met tegenzin, maar hij doet het om te redden wat er te redden valt. Hij onderzoekt veel, maar er zijn punten die hij a priori afwijst, bepaalde nieuwe bedrijfsvormen, niet omdat hij vastgesteld heeft dat ze geen verbetering betekenen, maar omdat ze er toe zouden leiden dat hij 'geen boer meer is'. Op dit punt gedraagt hij zich precies zoals de traditionele mens, maar hij is slechts conservatief. En niet hij alleen, maar ook diegenen die hem voorlichten (van wie de verandering dus uitgaat!), ook de politici, de ministers, de EEG.

Nu kan men tegenwerpen dat een dergelijke trek maar van tijdelijke aard is, eigenlijk niet meer dan een cultural lag, want dat als de nood gaat dringen, men toch wel op die nieuwe bedrijfsvormen zal overgaan. Er zijn immers nu reeds een aantal mensen die er over denken en voorzichtig er over praten. Dat is zeker waar en het is zeer goed mogelijk dat over tien of twintig jaar het genoemde voorbeeld niet meer opgaat. De verandering gaat voort. Maar het is de vraag of men dan dezelfde, alleen maar tien of twintig jaar ouder geworden boer in de nieuwe situatie zal aantreffen. En als men hem aantreft, zal hij dan het aanvaardingsproces ook innerlijk verwerkt hebben? Of zal hij verbit-terd of neurotisch zijn?

In het laatste geval is er sprake van een schijn-moderniteit, een gewrongen houding, gevolg van een gedwongen aanpassing aan veranderingen, die niet te keren zijn.

Ook als deze gevolgen minder duidelijk zichtbaar zijn in gedrag en houding, lijkt het ons twijfelachtig of de overname van het moderne cultuurpatroon altijd een verandering van de grondhouding betekent, omdat de overname veelal onder dwang van de omstandigheden gaat. Wanneer het moderne cultuurpatroon eenmaal is doorgedrongen valt moeilijk te bepalen of dit een gevolg is geweest van een bestaande openheid van geest of dat het louter een buigen voor het 'geweld' van de veranderingen was. M.a.w. hoeveel passieve en hoeveel actieve aanpassing tot het resultaat heeft geleid, weet men niet. De factor gewenning speelt immers bij het later evalueren van een verandering een grote rol.

IV. De vraag naar het 'Leitbild'

Het modern-dynamische cultuurpatroon is een cultuurpatroon dat als wezenskenmerk heeft: een bereidheid bij haar deelhebbers veranderingen op hun waarde te onderzoeken. Of daarop aanvaarding van de verandering volgt is afhankelijk van de omstandigheden, met name van de in de individu levende waarden en van de sociale situatie en de materiële verhoudingen waarin hij is geplaatst⁴⁰. Dit cultuurpatroon wordt dus slechts gekenmerkt door een verschil met het traditioneel cultuurpatroon; op zichzelf zegt het niets concreets over houding en gedrag of over de aard en richting van de veranderingen die er uit voortkomen. Wel hebben de onderzoekingen aangetoond, dat groepen met een modern-dynamisch cultuurpatroon betere levenskansen hebben (vooral economisch) dan groepen met een traditioneel cultuurpatroon, omdat zij meer adequaat en sneller reageren op verandering, een groter aanpassingsvermogen hebben, maar dat is slechts de praktijk in het jaar 1964. In theorie kan het bezit van het modern-dynamisch cultuurpatroon evengoed tot zelfvernietiging leiden door te snelle verkeerde aanpassing, door te weinig weerstand tegen verandering, teveel 'otherdirectedness'.

Dat in de agrarische sociologie aan de theoretisch mogelijke negatieve ontwikkelingen binnen het M.C. tot nu toe weinig aandacht is geschonken, kan gemakkelijk verklaard worden. Immers, zolang binnen het M.C. duidelijk enkele gunstige effecten van de daardoor geïmpliceerde houding kunnen worden aangetoond, terwijl onomstotelijk vaststaat dat het T.C. slechts rampzalige gevolgen kan hebben voor de groep die het handhaaft, is het niet moeilijk om het M.C., ook al is de notie daarvan nog zo vaag, als aanbevelenswaardig te beschouwen. Als het gaat om een traditionele samenleving dan is in principe elk sociaal-paedagogisch streven dat kan bijdragen tot een groei naar het M.C. gerechtvaardigd. Het aankweken van een openheid voor en een bereidheid tot verandering mag dan doel zijn. De vraag naar het doel van de verandering zelf behoeft dan niet aan de orde te komen.

In het hoofdstuk 'Betekenis van de resultaten van het onderzoek voor de agrarisch sociale voorlichting' zegt Bergsma⁴¹ dan ook: '... wij hebben in onze eerste probleemstelling de 'noodzakelijk geachte veranderingen' waar de opdrachtgevers van spraken geen aparte plaats gegeven temidden van het complex van sociale veranderingen dat bij deze vraagstelling ons studie-object vormde. Deze handelwijze houdt niet

⁴⁰ E. W. Hofstee Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord aan Van Heek. op. cit. p. 47

⁴¹ R. Bergsma, op. cit.

zozeer verband met de omstandigheid dat een rangschikking van de veranderingen naar 'noodzakelijkheid' altijd subjectief moet blijven, als wel met de in de bijbehorende hypothese tot uitdrukking gebrachte zienswijze, dat de vele, in hun feitelijk karakter vaak geheel verschillende, veranderingen op het platteland, samen begrepen moeten worden als een wijziging van cultuurpatroon' (p. 215). Hij constateert dat enkele van de noodzakelijk geachte veranderingen (modernisering in het landbouwbedrijf, ruilverkaveling, andere opvoeding en beroepskeuze van de kinderen) in het moderne cultuurpatroon duidelijk beter tot hun recht komen dan in het traditionele. Hij eindigt dan met te zeggen: 'Uiteraard valt natuurlijk niet te voorspellen dat deze praktische gevolgen van het moderne cultuurpatroon overal en altijd zullen worden aangetroffen. Wél menen wij echter te mogen concluderen dat deze uitkomsten de agrarisch-sociale voorlichting voldoende garantie bieden dat zij, door haar activiteiten op de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon te concentreren, geen vage abstractie najaagt' (p. 216-217). Het resultaat van het onderzoek naar de tweede probleemstelling, dat in een volgende paragraaf aan de orde komt, wijst er, aldus Bergsma op: 'dat de agrarisch-sociale voorlichting zich in haar strategie vooral zal moeten richten op het opheffen van sociaal isolerende factoren' (p. 218).

Een zo geringe bezorgdheid over de keuze welke de eenmaal tot veranderingsbereidheid gekomen mensen zullen maken uit het 'aanbod', lijkt ons niet meer verantwoord wanneer in een gebied het M.C. het pleit geheel gewonnen heeft en men zich om sociaal-isolerende factoren niet meer behoeft te bekommeren. Want wat is dit 'aanbod'? In de traditionele samenleving is dat in hoofdzaak de buitenwereld, een oppermachtige buitenwereld. Beschouwt men zulk een traditionele samenleving als een eiland in een zee die de moderne wereld verbeeldt, dan is hij, die ziet aankomen dat het eilandje verzwolgen zal worden, moreel verplicht de bewoners tijdig te leren zwemmen. Hoe hij en anderen over die zee denken is dan van geen belang. Het moderne is eis en dus norm, is het aanbod dat men moet accepteren. Natuurlijk behoeft men niet alles klakkeloos te aanvaarden, men kan, om in de beeldspraak te blijven nog kiezen tussen rugslag, crawl etc., maar dat is een punt van secundair belang.

In een samenleving die het M.C. heeft aanvaard, wordt dit laatste echter een punt van primaire betekenis. Is men er in geslaagd het eerst nodige te doen om het vege lijf te redden, dan komt de vraag hoe men het bestaan zal gaan inrichten. Ten dele zal men het moeten zoeken in een aanpassing aan 'aanbods'-elementen die zich, gezien vanuit de groep, van buiten opdringen of die van bovenaf opgelegd worden en die onontkoombaar zijn (het vermogen daartoe is dan het winstpunt dat het M.C. heeft opgeleverd), maar ten dele zal men toch ook zelf keuze moeten maken, moeten bepalen wat ten gunste van eigen welvaart en welzijn zal werken, en wat niet.

De goede uitkomst van zulk een keuze, hoe weloverwogen die ook gemaakt mag worden, is allerm minst verzekerd. Het 'aanbod' is te pluri-form, biedt een te chaotische aanblik en bevat teveel innerlijke tegenstrijdigheden, dan dat de individu nog in staat geacht mag worden om alle gevolgen van een bepaalde wijze van tegemoet treden van de verandering te overzien. Ook in de moderne situatie is de mens dus voor het welslagen van zijn streven grotendeels afhankelijk van, aangewezen op voorlichting, en moet hij leven in een wereld die niet buiten planning kan. Typerend voor de moderne mens is juist, dat hij, in tegenstelling tot de traditionele mens, voorlichting niet als bemoeizucht ervaart, maar er zelf om vraagt. Van de noodzaak van een zekere mate van planning op ruimtelijk, sociaal en economisch gebied, is hij in het algemeen ook wel doordrongen.

Nu is er nauwelijks een land te bedenken waar zoveel aandacht besteed wordt aan voorlichting en planning op agrarisch terrein als in Nederland het geval is. De cliënt komt dus wel aan zijn trekken, is men geneigd te zeggen. Maar juist omdat er zoveel wordt voorgelicht, zoveel sociale pedagogie wordt bedreven, zoveel planmatig wordt aangegrepen, is het van zulk een groot belang dat degenen die op deze wijze leiding geven aan de ontwikkeling van een deel van onze maatschappij, zich terdege bewust zijn van wat zij doen, van wat het uiteindelijk effect van hun handelen kan zijn. Naar onze mening behoort het tot één van de belangrijke taken van de agrarische sociologie om de voorlichter en de planner bij het bepalen van hun doelstellingen behulpzaam te zijn, niet door op de stoel van het beleid te willen gaan zitten, maar door het oefenen van 'ideologische kritiek'⁴², door zich meer toe te leggen op een 'beleid-initiërende functie'⁴³. Dit zijn termen waar men enigszins voorzichtig mee moet handelen, wil men niet verkeerd begrepen worden, maar wij stellen ze, omdat wij willen proberen in een zo kort mogelijke beschouwing de kern van het probleem aan te geven.

De 'ontdekking' van de betekenis van het modern-dynamische cultuurpatroon heeft in feite slechts belang voor de 'voorlichtingssituatie'. De voorlichter is er mee gediend, doordat hij nu beter weet hoe een situatie te bereiken in welke een betere communicatie met de cliënt mogelijk zal zijn en in welke in het algemeen een meer adequaat reageren op veranderingen tot de mogelijkheden zal behoren. Zou de agrarische sociologie zich echter blijven beperken tot het verder uitdiepen van de kennis van de cultuurpatronen, d.w.z. slechts blijven werken aan de bevordering van de effectiviteit van de voorlichting, zonder afzonderlijk aandacht te besteden aan de evaluatie van de inhoud van de voorlichtingsboodschap, dan zou zij tekort schieten. Een soortgelijk betoog zou men kunnen houden ten aanzien van de agrarische planning. Wij zullen dit toelichten.

⁴² E. V. W. Vercruyse, De taak van de sociologie, Sociologische Gids, 1956, 6

⁴³ J. Niezing, Functies der sociologie, Meppel, 1962, p. 89 e.v.

Onze kennis is omvangrijker dan ooit, onze macht over de natuur is ongeëvenaard, ons vermogen tot ingrijpen in het maatschappelijk gebeuren, tot het 'maken' van onze cultuur is theoretisch enorm. In de praktijk echter laten wij ons voortdurend verrassen door veranderingen die wij bij nader inzien zelf tot stand gebracht hebben. Door onze specialisatie en het daarmee gepaard gaande partiel ingrijpen hebben onze handelingen voortdurend onbedoelde neveneffecten, die weer nieuw handelen op ander terrein noodzakelijk maken. Wij zijn daar reeds zo aan gewend geraakt dat we de verandering als een autonoom proces zijn gaan beschouwen. Wij weten niet waar het heen gaat, ons ontbreekt, zoals Polak het heeft gesteld, een toekomstbeeld. Wij kunnen daarom niet meer doen dan ons aanpassen aan de verandering, de verandering zelf is gegeven. De sociologie is dan ook niet meer dan de studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband (Groenman) ⁴⁴.

Wij kunnen ons goed voorstellen dat wij op dit punt gekomen, de wrevel van de lezer gewekt hebben. Dergelijke beschouwingen mogen nuttig zijn voor sociologen of filosofen die zich bezig houden met entiteiten als 'de mensheid' of 'de westerse cultuur' en verder voor ieder die zich op een rustig moment op levensvragen wil bezinnen, maar voor de man met een bepaalde taak in een bepaalde maatschappelijke sector is het toch niet iets om voortdurend over te tobben. Doch juist daarom brengen wij het punt naar voren. Het is inderdaad zo dat iemand uitstekend onderzoek kan doen, voorlichting bedrijven, plannen kan opstellen, zonder gekweld te worden door zoiets vaags als het toekomstbeeld. Hij gaat er van uit dat er bepaalde situaties zijn, of ontstaan, als gevolg van veranderingen, die hij slechts kan aanvaarden als data, waarvan oorzaak, zin en mogelijk gevolg hem misschien geheel duister zijn. Door te aanvaarden verschaft hij zich een doel waarheen hij kan werken, hij kan dat doen op vakkundige, doeltreffende wijze en vervult dan zijn taak naar behoren. Door te aanvaarden worden de veranderingen (aanpassing) die hij propageert, presenteert of uitvoert, noodzakelijkheden. De wegen die gekozen of aanbevolen worden om het doel te bereiken kunnen verschillende zijn, het arbeidsveld laat veelal ruimte voor het uitleven van verbeeldingskracht, van creatieve neigingen, maar op de achtergrond staat toch steeds de 'noodzakelijkheid', die zich opdringt van buiten het eigen veld van activiteit, vanuit een hoger niveau van belangen of wenselijkheden. Aldus kunnen vele activiteiten van de voorlichting, om daar nu maar even bij te blijven, met groot zelfvertrouwen en besluitvaardigheid ter hand genomen worden. Gaat men er bijv. van uit dat het noodzakelijk is dat de boerin over meer vrije tijd moet kunnen beschikken dan zij heeft, dan ligt het voor de hand, dat men moet gaan zoeken naar arbeidsbesparende methoden voor het werk in de huishouding en moet trachten deze ingang te doen vinden bij de boerinnen. Gaat men er van uit dat meer agrarische jongeren een

⁴⁴ Zie de beschouwingen van Niezing, op. cit. p. 41 e.v. en appendix p. 184 e.v.

beroep moeten kiezen buiten de landbouw dan in werkelijkheid geschiedt, dan is het zinvol beroepskeuzevoorlichting te gaan bedrijven. Zo zouden wij een lange lijst kunnen opstellen van activiteiten, die, beschouwd vanuit de geconstateerde noodzaak, nuttig zijn. Werkend in het goed vertrouwen dat de gedicteerde noodzaak inderdaad een noodzaak is op het hogere niveau, kan men het stellen zonder 'Leitbild'. Op dat hogere niveau kan men op soortgelijke wijze te werk gaan etc., maar ergens komt men toch bij een punt waar men het 'Leitbild' dat de algemene richting aan ons handelen moet geven, tegenkomt, zou men kunnen stellen. Maar zelfs dat hoeft niet, want wij zijn weliswaar uitgegaan van een hiërarchie van noodzakelijkheden, van niveaus, een gelaagdheid dus, maar er zijn ook nevengeschikte belangen die elkaar wederzijds beïnvloeden, of die afwisselend onder- of bovengeschiedt zijn. Ook is er tussen de lagen een stelsel van functionele betrekkingen: de belangen van hogere orde zijn grensstellend voor die van lagere orde, maar omgekeerd vormt het geheel van belangen van lagere orde weer die van hogere orde.

Op deze wijze is het mogelijk dat het 'Leitbild', zo het al mogelijk is om het te formuleren, niet een door het geheel van leidinggevendens bewust nagestreefd iets is, maar dat het een voortdurend veranderend autonoom levend beeld is dat voortkomt uit een dialectische verhouding tussen de onderscheiden niveaus en sectoren in het geheel van belangen, een reeks van toestanden groeiend uit een circulaire causaliteit.

Dit denkbeeld zou met de werkelijkheid overeen kunnen stemmen (indien dat niet reeds het geval is) wanneer men niet voortdurend er naar streeft de keten van noodzakelijkheden te verbreken, daar waar men kan vaststellen dat er geen sprake is van een dwingende omstandigheid, van een werkelijke noodzakelijkheid. Het vermogen daartoe, d.w.z. het vermogen om de valse schakel, het irrationele moment, aan te wijzen, bezitten alleen diegenen die zich van het ene naar het andere niveau kunnen begeven, die niet gebonden zijn aan een groep, streek, subcultuur etc. uit hoofde van hun beroep of wetenschap (als persoon kan uiteraard niemand zich daarvan volledig losmaken). En, men had het natuurlijk al geraden, wij menen dat als iemand dit vermogen zou kunnen opbrengen het de socioloog is. Daarbij denken wij niet zo 'groszzüigig' als bijv. C. Wright Mills⁴⁵ die zeer hoge eisen stelt aan de verbeeldingskracht van de socioloog, maar toch wel aan een agrarisch-socioloog die bewust verder tracht te zien dan de agrarische wereld, die niet de modern-industriële maatschappij of 'de stad' beschouwt als het dwingende, van buiten komende, of deze slechts hanteert als 'controle-groep' bij zijn onderzoekingen.

Men zal ons wellicht verwijten dat wij met dit preekje open deuren intrappen, maar dat gaat meestal zo met preekjes. Wij menen werkelijk dat de agrarische sociologie het gevaar loopt de bus te missen wanneer

⁴⁵ C. Wright Mills, *De Sociologische Visie*, Vert. Utrecht 1963 (Aula)

niet meer van haar beoefenaren zich gaan bezighouden met het 'waartoe' en 'waarheen' van de veranderingen, in plaats van zich vast te bijten in de vraagstukken van de aanpassing binnen de agrarische wereld aan de van buiten af komende veranderingen. Wij hebben niet de illusie dat de socioloog er ooit in zal slagen uit de bestaande verwarring van denkbeelden, doeleinden en strevingen een allesoverheersend duidelijk 'Leitbild' te pellen dat als kompas kan dienen voor alle voorlichters en planners. We zouden er zelfs bevreesd voor zijn, er zou een Orwelliaanse wereld uit kunnen voortkomen. Maar op bescheidener niveau werkend zou hij toch voorlichters, planners, architecten, stedenbouwkundigen, bedrijfseconomen etc. meer tot steun kunnen zijn. Zij hebben behoefte aan die steun, zoals steeds meer blijkt. Die behoefte ontstaat omdat zij telkenmale het vertrouwen in hun eigen ideologie verliezen, er twijfels rijzen omtrent de noodzaak van de hen voorgehouden noodzakelijkheden. Althans bij een aantal van hen doet zich dit verschijnsel voor.

Vanwaar deze onzekerheid? Beperken wij ons tot de agrarische voorlichting, en dan in het bijzonder de agrarisch-sociale voorlichting, dan lijkt een verklaring gevonden te kunnen worden in het feit dat de voorlichter met een voor hemzelf steeds onaangename wordende problematiek geconfronteerd wordt. Bevorderen van rationalisatie en mechanisatie, sociale pedagogie toepassen, houdingen veranderen, weerstanden overwinnen, zelfs wanneer dat ten koste gaat van de gevoelens van sympathie die de voorgelichten de voorlichter toedragen, is een prettige arbeid wanneer men kan leven in het vaste besef de belangen van de groep die men dient te behartigen (d.w.z., de groep waarmee de voorlichter geneigd is zich te identificeren. Deze laatste groep is namelijk niet altijd de groep wier belangen hij moet dienen). Tot voor kort was het zo, mag men stellen, dat de zittende boeren direct of op iets langere termijn met hulp van de voorlichting hun positie konden verbeteren en dat zij dat zelf ook als zodanig voelden. Meer en meer is de voorlichter thans echter genooddaakt boeren als zelfstandige boer op hun bestaande bedrijf een somber toekomstperspectief voor te spiegelen, meer en meer krijgt hij tot taak de agrarische bevolking er van te doordringen dat landbouwbelangen in vele gevallen ondergeschikt zijn aan andere belangen. Hij is niet meer de bringer van een blijde boodschap, veel vaker moet hij jobs-tijdingen aanzeggen. Op een hoger niveau gezien is dat niet zo dramatisch, de landbouw is slechts in een 'stroomversnelling', zij zal het wel overleven, maar voor degene die er middenin staat is het een omineuze zaak. Dit is niet alleen zo voor de rayonassistent, maar ook voor de consulent, de agrarisch-sociale voorlichter, de verschillende specialisten, de politici, de vertegenwoordigers van de landbouwbelangen in de EEG. Men mag aannemen dat een zeer groot deel van hen die een rol spelen in het landbouwbeleid, in de planning en in de voorlichting, zich minder behaaglijk voelen in deze stroomversnelling. Het is niet onwaarschijnlijk dat een belangrijke factor hierin is, dat zovelen van hen zoons

van boeren zijn, zij voelen zich persoonlijk getroffen. Zij worden genoodzaakt in eigen vlees te snijden. Daarom zijn zij steeds geneigd een sceptische houding aan te nemen tegenover de veranderingen, er weerstand tegen te bieden, ietwat gewaagd uitgedrukt: sabotage te plegen, gezien van het hogere niveau. Zo komen zij er toe om de aangekondigde 'noodzakelijkheden' niet zonder meer te aanvaarden, de noodzakelijkheid in twijfel te trekken, op zoek te gaan naar zwakke plekken om dan uiteindelijk geheel in de problematiek verward te raken. Ofwel zij verklaren zich bereid hun rol te spelen, maar eisen dan klare taal, een duidelijk doel, goed gemotiveerd en dan stellen zij vragen waarop geen antwoord komt als gevolg van het ontbreken van het 'Leitbild' waarvan eerder sprake was.

Twee vragen zullen nu rijzen. De eerste is: Is het dan allemaal zo erg? Zien de boeren dan zelf niet in dat zij niet tegen de stroom op kunnen roeien? Er wordt toch niemand brodeloos? Boeren met een modern-dynamisch cultuurpatroon reageren toch op verandering?

Het antwoord hierop kan kort zijn na het voorgaande hoofdstuk. Het modern-dynamisch cultuurpatroon raakt, volgens onze hypothese (zie vorige hoofdstuk) alleen de lagen aan de oppervlakte. Men is bereid tot het meegaan met verandering zolang dit het gewaardeerde zelfstandige boerenbedrijf in stand houdt, daartoe bijdraagt. Maar het M.C. gaat nog niet zo diep dat het een bereidheid schept om van zelfstandige tot werknemer te worden (tenminste niet in alle gevallen, wij komen daar in ander verband nog op terug). De moderne boer mag op technisch, bedrijfseconomisch, en zijn vrouw op huishoudelijk terrein, op verandering zijn ingesteld, als geheel vecht de groep van boeren voor het behoud van de boerenstand. Binnen het M.C. valt een weerstand te verwachten tegen veranderingen die de boerenstand bedreigen.

De tweede vraag is: Welke zin heeft het om te gaan onderzoeken of de noodzakelijkheden noodzakelijk zijn? De verandering is immers toch niet tegen te houden? Aangezien dit laatste niet een vraag is die de socioloog als wetenschapsman behoeft te weerhouden om onderzoek te gaan doen en hij tegenover de boer toch op zijn minst de plicht heeft aan te geven waaróm de noodzakelijkheden noodzakelijk zijn, is de zin van het onderzoek reeds gegeven. En dat de noodzakelijkheden niet altijd zo noodzakelijk zijn als ze schijnen, is een aanvaardbare hypothese, hetgeen gemakkelijk aangetoond kan worden. Zien wij slechts op welke gronden een beleid wordt vastgesteld dat nodig is voor het ten uitvoer brengen van bepaalde plannen. Men heeft daarbij in principe van doen met drie groepen van factoren:

1. de externe en interne, dwingende factoren, die dus data vormen, die niet manipuleerbaar zijn. Het hangt van het niveau van het plan af welke factoren hieronder vallen. Op regionaal niveau kan bijv. het loonpeil niet veranderd worden. Op nationaal niveau wel, maar dan weer slechts binnen de marges die de wereldmarktprijzen toelaten;

2. de verlangens van de groep voor wie het plan gemaakt wordt en de verlangens van subgroepen daarin of zelfs van individuen;
 3. de denkbeelden, de idealen die leven in de kringen van de beleidslieden zelf, waarbij deze kringen dan ruim genomen moeten worden.
- Het zal duidelijk zijn, dat deze drie groepen van factoren lang niet altijd in dezelfde richting werken. Er moeten dus bepaalde compromissen gevonden worden. De dwingende factoren vormen daarbij niet het probleem, aanpassing van 2 en 3 aan 1 is onontkoombaar en wat dat betreft weten voorlichters en planners dus wat hen te doen staat. Het is de taak van de onderzoekers om na te gaan welke factoren dwingend zijn en in welke mate. Tussen twee extremen, namelijk die van het geheel op de onder 2 genoemde verlangens afstellen van het plan enerzijds en die van het doordrijven van de eigen denkbeelden van de planner anderzijds, ligt een lange reeks van combinatiemogelijkheden van elementen van 2 en 3.

Hoewel het voor de hand zou liggen om de hier genoemde extremen als democratische tegenover autocratische of oligarchische planning te gaan betitelen, vermijden wij liever deze terminologie omdat deze te politiek geladen is. Wij behoeven hier niet aan nationale politieke stelsels te denken en wij kunnen voorbeelden van beide extremen aantreffen binnen staten met dezelfde regeringsvorm. Zelfs roept het ene extreem noodzakelijkerwijze vaak het andere op.

Nemen wij een voorbeeld waarbij de planner een spontane ontwikkeling, dus de wil van een groep volgt: het autoverkeer. Een voortgaande groei van het wagenpark in Nederland wordt als een feit aanvaard, het is een uitgangspunt voor de planning. De planner ziet daardoor een duidelijke taak voor zich: hij moet wegen bouwen; dat is de enige logische conclusie. Hij wordt daardoor genoodzaakt (door deze vrijheid aan de spontane ontwikkeling te geven dus) nogal eens autoritair op te treden, gronden te onteigenen, stedelijke structuren ingrijpend te veranderen, voetgangers in hun bewegingsvrijheid te belemmeren etc. Ook de voorlichter krijgt een duidelijke taak: hij moet de mensen proberen te leren zich fatsoenlijk te gedragen op de weg, elkaar niet aan te rijden. De onderzoeker helpt goede wegtracés bepalen, voorspelt verkeersintensiteiten en denkt beveiligingssystemen uit. Zo ziet men een rationeel stelsel van onderzoek, voorlichting en planning ontstaan, nieuwe wetenschap en techniek geboren worden, alleen omdat men de groei van het personenwagenpark als een datum beschouwt, terwijl het in wezen om een verschijnsel gaat waarvan niet aangetoond is dat het de welvaart bevordert, noch het welzijn.

Met opzet kozen we dit voorbeeld, dat nauwelijks origineel te noemen is, omdat men zich in steeds breder wordende kringen begint af te vragen of de vreugde van het autorijden niet een kortstondig geluk zal blijken te zijn en of de nadelen op den duur niet zwaarder zullen gaan wegen dan de voordelen. Er is echter niemand die een acceptabel alternatief te voorschijn weet te brengen. Te velen hebben thans reeds 'ves-

ted interests' in het privé-autoverkeer om een keren van de stroom nog mogelijk te maken zonder dat overgegaan zou moeten worden tot sterke dwangmiddelen.

Een voorbeeld van het andere extreem, waarbij de denkbeelden van de beleidslieden zeer sterk een stempel op de gekozen weg hebben gedrukt, vinden wij in een studie van Weintraub over de kolonisatie in Israël ⁴⁶.

In deze studie wordt (o.a.) nagegaan welke 'predispositions' de uit verschillende samenlevingen komende immigranten met zich meebrengen en in welke mate deze de aanpassing aan de eisen van het leven in Moshav, waarin de immigranten terechtkomen, vergemakkelijken of bemoeilijken. Weintraub behandelt achtereenvolgens: 'family structure', 'the economy of origin', 'the society of origin', 'political organization in the country of origin', 'value system in the society of origin', daarbij telkens polaire typen onderscheidend. Daarna zegt hij: 'Theoretically, these variables can combine into an immense number of concrete profiles. Recent sociological thought, however, assumes that institutional characteristics are not autonomous and independent of each other. On the contrary, they constitute single aspects of whole structural types...' Hij meent dan 'two basic profiles' te kunnen onderkennen: 'the modern-western' en 'the traditional-oriented'. Tot zover dus niets nieuws.

Maar zo vervolgt hij, 'it was evident that the further away one moves from both extreme profiles of the traditional-modern continuum, the less regular and cogent the pattern becomes', en: 'the predictive value of the structural continuum should also decrease in direct relation to cultural heterogeneity'. De conclusie is 'that both extreme structural types of predispositions – the traditional and the modern – would, each in its own way, be found to *contradict the requirements of the settler role* (curs. A.K.C.)'.

Dit wordt als volgt toegelicht:

'To take the traditional pole first. The immigrant of this type would be used to manual labour, and his family would more often than not possess ample manpower. He would be brought up – if not to farming itself – than at least to rural life. He would have come from a low standard of living and with a low level of aspirations. And all these will make him adjust positively to agriculture as an occupation, to initial hardships, and to relative social isolation and lack of facilities.

However, such a settler will not have developed an image of the homo economicus and the homo politicus, underlying modern economic and municipal frameworks. He will lack the ability to master the complex skills and the scientific requirements of modern farming, the attitudes and frame of reference implied by marketing, financing and development processes. Finally, his social pattern will not have prepared

⁴⁶ D. Weintraub, A study of new farmers in Israel, *Sociologia Ruralis* 4 (1964) 3-51

him for interactive frameworks transcending the narrow ascriptive criteria of kinship and ethnic origin.

And conversely. The more modern the background of the settler, the higher also his general and vocational education, his faculties of scientific thought, and his grasp of and agreement with the principles of modern economic practice. He would consequently be suited to the professional side of Moshav farming, in some aspects actually, and in others potentially – that is after a period of learning. Similarly he would be willing and able to implement the political and administrative pattern of the Moshav with his criteria of universalism and performance; and he would be capable of establishing social interaction with a wide variety of people unrelated and previously unknown to him.

On the other hand, however, he can be expected to reject the ideological orientation towards personal and social pioneering and simplicity of life; to substitute individualism for collectivism, and *Gesellschaft* for *Gemeinschaft*; and to shrink from agriculture as a vocation, from labour, and from isolation and cultural provincialism. Indeed, his self image would rather include an urban occupation and way of life; and he would aspire to a high status based on this way of life instead of on solidarity and symbolic rewards. It is in the 'transitional' society therefore, that the 'best' structural-predispositional average in all spheres might be expected'.

Uit dit citaat blijkt, dat waar de planner veel van het aanpassingsvermogen van de mensen eist (in dit geval door de bijzondere omstandigheden daartoe genoodzaakt), waar hij een zeer expliciet omschreven doel voor ogen heeft, de spontane ontwikkelingen hem wel eens zeer onwelkom kunnen zijn. Het is in het Israëliësch geval zelfs zo (en daarom hebben wij het gekozen), dat het M.C. in zijn vrije ontwikkeling dysfunctioneel werkt ten aanzien van het gestelde doel. Iets dergelijks is bij ons evenzeer denkbaar. De 'exposure' aan het stedelijke 'aanbod' waaraan het M.C. de agrarische bevolking blootstelt, kan tot een handelwijze leiden die ten detrimente is van de levensidealen die men zich als boer heeft gesteld. Zou men als beleidsman deze idealen delen, dan heeft men evenals in Israël meer belang bij een bevestiging van de 'transitional culture'. Het is natuurlijk zeer de vraag of zulk een doelstelling enige kans op realisatie biedt; indien niet, dan zal men de doelstellingen moeten wijzigen – dit op zichzelf vormt een object voor onderzoek –, doch het is een reëel probleem. In iets andere termen hebben wij er op gewezen i.v.m. het 'Leitbild' voor de planning in de IJsselmeerpolders en de gevaren van een 'excessieve verstedelijking'⁴⁷. Men kan zich voorstellen dat bij een bepaalde doelstelling de agrarisch-sociale voorlichter die volijverig heeft gewerkt aan het helpen bereiken van het stadium waarin men kan spreken van een modern-dynamisch cultuurpatroon, zich zal gaan voelen als de befaamde tovenaarsleerling,

⁴⁷ A. K. Constandse, *Het dorp ... op. cit.*

die wel een proces in gang kon zetten, maar niet het vermogen bezat om het ook weer tot staan te brengen.

Zoals gezegd, de voorbeelden zijn extreem, maar daarom juist illustratief voor de stelling dat de veelal als noodzakelijk aangeprezen gang van zaken niet volstrekt noodzakelijk is. In beide gevallen zijn alternatieve oplossingen denkbaar maar die blijven in het duister omdat niemand de moeite neemt om ze in het volle licht te plaatsen.

Niet alleen waar het het opdiepen van 'verdrongen' alternatieven betreft heeft de socioloog een taak, ook waar het onduidelijk is op welk niveau men zich met een bepaalde redenering bevindt, kan de bewegingsvrijheid, die hij zich kan verwerven, van nut zijn. Veel verwarring, al of niet opzettelijk gesticht, kan ontstaan wanneer in een discussie argumenten die op verschillende niveaus thuishoren tegenover elkaar worden gesteld. Zelfs in die gevallen waarin men spreekt van een 'integrale aanpak', d.w.z. van ruimtelijke en sociale planning, community organization, streekontwikkelingswerk etc., bevindt men zich toch op een bepaald niveau, het is een horizontale integratie. Men streeft een beperkte doelstelling na, die ondergeschikt is aan een stelsel van eisen van hogere orde, waarmede men zich niet verder inlaat. Wil men nu bepaalde veranderingen in zulk een complex aanbrengen en men bedient zich daarvoor van argumenten die ontleend zijn aan het complex van doelstellingen van een ander niveau, dan kan het gebeuren dat men vruchteloos langs elkaar heen gaat praten. Een duidelijk voorbeeld van dit laatste wordt gevonden in de discussies over de gewenste vorm van inrichting van de Zuidelijke IJsselmeerpolders. Enerzijds wordt als opinie naar voren gebracht dat men slechts enkele steden behoeft te bouwen (omdat het voor de landbouw *mogelijk* is zich aan deze geconcentreerde nederzettingvorm aan te passen)⁴⁸, anderzijds wordt de mening verdedigd dat dorpen noodzakelijk zullen blijven als elementen in het nederzettingpatroon (omdat dit voor het *gekozen* landbouwsysteem gewenst is)⁴⁹. Hier is geen sprake van tegengestelde opvattingen over één en hetzelfde probleem, doch van een verschil in uitgangspunt. In het eerste geval wordt de landbouw ondergeschikt gemaakt aan een plan voor ruimtelijke ordening van wijde strekking, in het tweede geval wordt bewust uitgegaan van bepaalde vaststaande eisen gesteld door de landbouw. Men kan daarom niet zonder meer één van beide voorstellen als het juiste en het andere als het onjuiste aanmerken, beide zijn op hun eigen niveau waarschijnlijk juist. Zou men dit niet onderkennen dan ontstaat het gevaar dat men gaat schipperen en tussenoplossingen gaat zoeken om de beide standpunten met elkaar te verzoenen. In dit concrete geval werd het geconstateerde wél onderkend, hetgeen tot uitdrukking kwam in het opstellen van een structuurplan dat ruimte laat voor alternatieve oplossingen: óf een bepaald aantal dorpen, óf alleen

⁴⁸ J. P. Thijssen, Aspect van de ruimtelijke ordening. In: De ruimtelijke ontwikkeling van Nederland in een nieuw Europa. Haarlem 1958

⁴⁹ A. K. Constandse, Het dorp in de IJsselmeerpolders, op. cit.

steden, dus geen tussenvormen. In feite een keuze tussen twee 'Leitbilder': een gebied met een stedelijke en een plattelandssamenleving, of met een stedelijke samenleving die landbouw bedrijft als tak van industrie.

Kan men in een nieuw te stichten gebied de alternatieven zo duidelijk stellen (en is men verplicht dit te doen omdat men hier nog alle kanten uit kan gaan) in een bestaand gebied is dat wat moeilijker, omdat men daar de waarde, die de historisch gegroeide situatie voor de bewoners vertegenwoordigt, in dat geval zal moeten meewegen bij het vaststellen van de te volgen beleidslijn. In principe behoeft dit echter geen beletsel te vormen om alle theoretisch mogelijke keuzen expliciet aan de orde te stellen.

Ten minste twee werkterreinen voor de agrarische sociologie, die naar onze mening nog te weinig betreden zijn, komen uit deze beschouwing te voorschijn: ten eerste, onderzoek naar de houdingen van de agrariërs ten aanzien van de te verwachten ontwikkelingen in de toekomst van landbouw en platteland, zoals die zich voordoen binnen het M.C. Ten tweede de evaluatie van de inhoud van de voorlichtingsboodschap en de grondslagen van de planning.

Wat het eerste betreft zal men waarschijnlijk gebruik moeten maken van andere methodieken dan de tot nu toe gebruikelijke en zal men de sociale psychologie daarbij niet kunnen missen. In de meer oppervlakkige lagen van het cultuurpatroon vindt men bij het onderzoek houvast in gemakkelijk meetbare indicatoren. Het bezit van telefoon of wasmachine, het aantal kilo's stikstof dat gestrooid wordt, kan een maatstaf verschaffen voor de differentiatie tussen groepen met bepaalde houdingen. Binnen het M.C., waar deze verschillen veel minder duidelijk naar voren treden, zal men voor de meting van de houdingen andere maatstaven die niet noodzakelijkerwijze in aspecten van het gedrag tot uitdrukking komen moeten vinden. Bovendien is het de vraag of het onderzoek in de breedte hier wel altijd de meest aangewezen weg zal zijn. Een kwantitatieve analyse van de houdingen doet de 'pioniers' die voor de toekomst juist zo belangrijk zijn, licht uit het oog verliezen. De afwijkenden, de fantasten, bij hen zal men het oor te luisteren moeten leggen. In het volgende hoofdstuk zullen wij op het punt van de houdingen nader ingaan.

Voor het tweede is het moeilijker een gedragslijn uit te stippelen. Eigenlijk betekent het, dat de houdingen van de beleidslieden, de voorlichters en de planners zelf onderzocht moeten worden, hetgeen niet zo gemakkelijk te realiseren is, omdat zij meestal de opdrachtgevers voor het onderzoek zijn. Veel zou echter reeds zijn bereikt wanneer nagegaan zou kunnen worden waar bepaalde ideeën vandaan komen, waarom zij groeien en welke eindsituatie daarbij de initiator voor ogen staat. In de slotbeschouwing komen wij hier op terug.

Het behoeft wel geen betoog dat de bestaande wijzen van onderzoek, die tot doel hebben het volgen en verklaren van de verandering, voort-

gezet en verder uitgebouwd moeten worden. Wij scharen ons niet bij diegenen die menen dat de sociologie van vandaag op de verkeerde weg is. Slechts willen wij wijzen op het gevaar van een te weinig ambitieuze doelstelling.

V. Houding en gedrag van moderne boeren

De inhoud van deze beschouwing is geïnspireerd op ervaringen opgedaan bij het in de inleiding genoemde onderzoek dat in de Noordoostpolder werd verricht en waarvan de resultaten om eveneens genoemde redenen niet gepubliceerd werden. Door een verkeerd gekozen opzet is dit onderzoek in bepaalde opzichten mislukt, maar toch hebben de resultaten enig nut voor het verder uitwerken van de destijds gestelde hypothesen. Wij zullen dan ook steeds naar de opgedane ervaringen verwijzen.

Wij zijn er van uitgegaan dat de boerensamenleving in de Noordoostpolder gekenmerkt kan worden als bezittende een modern-dynamisch cultuurpatroon. Bij toepassing van de thans gebruikelijke methoden om gedragsaspecten te meten die als indicaties voor bepaalde houdingen kunnen dienen, kan men een overvloed van materiaal verzamelen dat aantoonst dat men in dit gebied te doen heeft met moderne boeren. Dat was reeds in vroegere onderzoekingen tot uitdrukking gekomen⁵⁰ en de uitkomsten van het hier aan de orde zijnde onderzoek bevestigen dat nog eens duidelijk. De in onderzoekingen betreffende T.C. en M.C. gebruikte schalen voor de meting van levenswijze, bedrijfsvoering, huishouding etc.⁵¹ zouden dan ook weinig opmerkelijke onderlinge verschillen tussen de boeren aan het licht brengen. Dat is niet verwonderlijk, want de werkelijk traditionale boeren hebben ófwel nooit gesolliciteerd naar een bedrijf in de polder, óf niet kunnen voldoen aan de bij de selectie gestelde eisen. Natuurlijk kan men met speciaal voor dit gebied geconstrueerde schalen wel verschillen in gedrag aan het licht brengen; er zijn boeren met sterk gemechaniseerde bedrijven en er zijn er met een minimum aan machines, er zijn boeren met auto's en enkele zonder, er zijn boeren die veel lezen en er zijn er die bijna niet lezen, er zijn er die hun kinderen een goede opleiding geven en er zijn er die dit niet doen; sommigen gaan veel uit, maken reizen naar het buitenland, anderen komen vrijwel nooit een dag van hun bedrijf. Het onderzoek laat in dergelijke opzichten aanmerkelijke verschillen zien, er is een grote diversiteit in de gedragingen. Maar de groep als geheel beantwoordt toch aan de verwachtingen die men in Nederland van moderne, op een stedelijke levenswijze ingestelde mensen heeft. Een deel van de aan het licht gebrachte verschillen kan bovendien eenvoudig verklaard worden uit dui-

⁵⁰ A. K. Constandse, *Het dorp* ... op. cit.

⁵¹ Zie Van den Ban, Bergsma, Benvenuti, op. cit. Ook: P. von Blanckenburg, *Bäuerliche Wirtschaftsführung im Kraftfeld der sozialen Umwelt*. Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, Heft 26, Hannover 1960

delijke predisposities. De bedrijfsgrootte en het niveau van het ontvangen onderwijs zijn de belangrijkste daarvan. De exploitant van een groot bedrijf heeft een hoger inkomen dan die van een klein en hij is gewoonlijk minder gebonden aan dit bedrijf dan de laatste. Hij kan zich dus gemakkelijker in de fysieke zin in een grotere wereld bewegen. Iemand met een middelbare schoolopleiding beweegt zich bovendien gemakkelijker in geestelijke zin in die grotere wereld. Aangezien de graad van genoten onderwijs pleegt toe te nemen met de grootte van het geëxploiteerde bedrijf, versterken beide tendenties elkaar, zodat de bedrijfsgrootte inderdaad een indicatie geeft voor culturele verschillen.

Gelijkoortige constatering levert het gebruikelijke onderzoek naar de houdingen op. De werkelijk traditionele houding tegenover verandering treft men niet aan, terwijl de houdingen tegenover ontwikkelingen die in het algemeen in de moderne samenleving positief of negatief beoordeeld worden, niet afwijken van het algemene beeld. Ook hier treden verschillen op, die echter evenals die van het gedrag verklaard kunnen worden uit culturele nuanceringsen die weer voornamelijk op rekening van bedrijfsgrootte en genoten onderwijs kunnen worden geschoven.

Tot zover is er dus nog geen probleem. Anders wordt dit, wanneer wij de houdingen ten aanzien van de in de toekomst te verwachten veranderingen in het onderzoek gaan betrekken. Voorzover het verdere ontwikkelingen betreft van veranderingsprocessen die reeds in gang en aanvaard zijn, behoeft men bij moderne mensen niets te vrezen. Een verbeterde versie van een reeds in gebruik zijnd landbouwwerktuig, om het maar simpel te zeggen, zal geen weerstand oproepen doch in tegendeel met vreugde aanvaard worden. Wij hebben echter in het eerste hoofdstuk een aantal veranderingen genoemd, ten dele onontkoombaar, die diep zullen ingrijpen in de bestaanswijze, d.w.z. diepere lagen van het cultuurpatroon zullen raken, lagen die, naar wij veronderstelden, veel minder dan de oppervlakkige lagen verandering gedogen.

Wij willen, alvorens daar verder op in te gaan, in het kort een aantal aspecten van de waargenomen houdingen de revue laten passeren. Het gaat ons daarbij niet om de concrete inhoud van de antwoorden die door de 196 geïnterviewde boeren op een reeks van vragen gegeven zijn, maar meer om een poging tot benadering van de visie op de toekomst die er achter steekt.

Omdat het onderzoek mede ten behoeve van de oplossing van de problemen van de inrichting van de komende IJsselmeerpolders werd verricht, werd tijdens het interview betrekkelijk veel aandacht besteed aan vraagstukken betreffende het nederzettingspatroon, de functies van de dorpen en de plaats van vestiging van de agrariërs.

Het bleek dat men zich in hoofdzaak op de uit vorige onderzoekingen reeds bekende standpunten stelde. Men toonde zich in meerderheid voorstander van de stichting van dorpsgemeenschapshuizen, zonder

ongevoelig te zijn voor de bezwaren die er tegen aan te voeren zijn, zonder er ook zeer warm voor te lopen. De grote meerderheid meende dat lagere scholen in de dorpen thuis horen en dat concentratie van het onderwijs in grotere centra ongewenst was. In nauw verband hiermede staan de vrij algemene bezwaren die men tegen een schoolbussensysteem bleek te hebben. Men was ten aanzien van deze punten tamelijk conformistisch, niet altijd even consequent en men kreeg de indruk dat men er niet al te diep over had nagedacht. De uitzonderingen op dit laatste trof men voornamelijk aan in de groep boeren met beter onderwijs, die zich meer weloordacht uitdrukten. De problematiek van de bestaande dorpen, die de aanleiding vormt voor het denken over een andere opzet in de komende polders, bleek de respondenten goed bekend te zijn. Beter dan enkele jaren geleden is men er van op de hoogte dat de gestelde alternatieven ook bezwaren met zich meebrengen, d.w.z. men beperkt zich niet tot kritiek op de bestaande toestand, en men is zich bewust dat een keuze voor een andere oplossing noodzakelijkerwijze aanvaarding van enkele inconveniënten moet impliceren. Ondanks dit besef toonde een meerderheid zich toch voorstander van grotere dorpen, met aanvaarding van de daarbij behorende grotere afstanden van periferie van het dorpsgebied tot kern dus. Zelfs bleek een aantal van mening te zijn dat de dorpen in het geheel gemist konden worden, d.w.z. dat een platteland met uitsluitend streekcentra door hen bestaanbaar werd geacht. Zulke meningen waren wel eens in tegenspraak met die geuit betreffende de dorpshuizen en de scholen, maar het is toch op zichzelf reeds interessant dat een vrij groot aantal boeren bereid bleek te zijn om na te denken over zulke, alleen nog maar op papier bestaande, ruimtelijke structuren. Opmerkelijk was ook om te ervaren dat veel meer boeren dan enkele jaren voordien, zich voorstander toonden van vestiging van alle landarbeiders in de dorpskernen. Ofschoon men niet kan spreken van enthousiasme voor dit denkbeeld (dat inderdaad tot uitvoering zal worden gebracht) treedt hier toch een realisme aan den dag dat, zich baserend op de gedachte dat het getij toch niet meer te keren valt en dat men beter één vogel in de hand kan hebben dan tien in de lucht, leidt tot een zich conformeren aan de denkbeelden van de beleidsvoerende instelling.

Uit deze en nog enkele punten blijkt, dat men bereid is de werkelijkheid onder ogen te zien en er zich naar te schikken. Men treedt de verandering positief tegemoet.

Een in boerenkringen nog steeds zeer revolutionaire gedachte om de boeren een woonplaats in de dorpskernen te geven vond een veel ongunstiger onthaal. Dat is niet verbazingwekkend, omdat nog steeds niet aangetoond is kunnen worden dat de voordelen van zulk een vestigingsvorm opwegen tegen die van de bestaande. Er bestaan dan ook nog geen plannen om het denkbeeld te verwezenlijken en tot nu toe streeft men er in ruilverkavelingsgebieden juist naar om de woningen

en bedrijfsgebouwen buiten de dorpskernen te plaatsen. Het is daarom veeleer verwonderlijk dat toch een klein aantal boeren zich uitsprak vóór het idee. Van meer belang dan deze constatering echter is het feit dat de tegenstanders weinig economische argumenten naar voren brengen ter motivering van hun standpunt. Men zegt: 'een boerderij is geen fabriek', 'juist op je bedrijf heb je plezier', 'het vee spreekt je aan'(!), 'een boer hoort op zijn bedrijf', 'bedrijf wat anders dan pure inkomstenbron', 'boer is geen ambtenaar'. De reacties zijn dus in hoofdzaak gevoelsmatig. Ook bestaat de indruk dat men het gestelde nauwelijks als een reëel probleem beschouwt. Indien men dat wel had gedaan, dan zou men veel meer hebben gezegd over de implicaties voor de bedrijfsorganisatie.

Het is mogelijk dat de betrekkelijk felle, nauwelijks beredeneerde negatieve reactie louter een gevolg is van het feit dat het hier een als betrekkelijk zinloos beschouwde verandering betrof. In dat geval is het denkbaar dat de reacties veel positiever zouden worden wanneer aangetoond zou kunnen worden dat het denkbeeld uitzicht biedt op belangrijke voordelen voor de positie van de boer. Het is echter ook mogelijk, in ieder geval dient men daarmee rekening te houden, dat men het ervaart als een verandering die dieper ingrijpt in de bestaande en gewaardeerde orde, dan de eerder genoemde, m.a.w. dat men hier is doorgestoten tot onder de oppervlakkige, gemakkelijk veranderbare laag van het M.C.

Hiermede aangeland bij de bedrijfsaspecten gaan wij voort op dit terrein.

De afname van het aantal landarbeiders sinds de oorlog is uiteraard niemand ontgaan. De oorzaken van het verschijnsel zijn genoegzaam bekend. Hoe denken de boeren in de Noordoostpolder hier nu over en welke oordelen en verwachtingen hebben zij over de toekomstige ontwikkeling van de landarbeidersstand?

De meerderheid blijkt van mening te zijn dat er wel altijd landarbeiders zullen blijven, slechts een kleine groep meent dat de toekomst gekenmerkt zal worden door gezinsbedrijven. Een vrij groot deel van de eerste groep voegt er dan nog aan toe dat de landarbeider van de toekomst een hooggeschoolde technicus zal zijn, geen landarbeider in de betekenis die de term vandaag heeft. Een ander groepje verwacht evenwel een volkomen tegengestelde ontwikkeling: slechts diegenen die niet naar de industrie kunnen, de geestelijke of lichamelijk minder validen, zullen in de landbouw blijven werken. Zijn de verwachtingen dus in verschillende opzichten aan elkaar tegengesteld, ook de redeneringen waarmee de verschillende standpunten toegelicht worden zijn hetero-geen. Sommigen gaan uit van de positie van de landbouw in het geheel van de industriële maatschappij, zij zien in dat men in een nadelige concurrentiepositie verkeert en men bezint zich op mogelijkheden om die positie te verbeteren. Sommigen zien deze mogelijkheden, anderen niet. Daartegenover staat de groep die de aantrekkingskracht van de in-

dustrie en/of de verwerpelijke mentaliteit van de landarbeider beschouwt als iets dat nu eenmaal zo is, waarvan men ofwel het beste maar moet hopen ('modeverschijnsel', 'ze komen wel terug als ze ouder zijn', 'verkeerde voorlichting door de kranten'), ofwel de kwade gevolgen maar gelaten moet ondergaan.

Lang niet allen zien dus in het gebeuren een reden om het eigen gedrag te veranderen. Degenen die deze conclusie wel trekken spreken over de noodzaak de sociale status van de landarbeider te verhogen (vakscholing, lichter werk), betere voorlichting te geven, door bijv. winstdeling de arbeider meer aan het bedrijf te binden, maar een duidelijke weg ziet men in deze groep toch ook niet. Verschillenden beseffen dat er oorzaken voor het vertrek zijn aan te wijzen waar men betrekkelijk weinig tegen kan doen, zoals bijv. het betere toekomstperspectief dat de kinderen van landarbeiders in de stedelijke samenleving hebben, de te sterke persoonlijke bindingen tussen werkgever en werknemer in het agrarisch bedrijf, de herinneringen aan het verleden die veel landarbeiders nu nog een negatieve waardering voor hun beroep doen hebben.

Voor een goed begrip dient opgemerkt te worden dat vele boeren in de Noordoostpolder, in het bijzonder de kleinere, reeds nu zonder personeel werken en het vraagstuk voor henzelf van geen belang vinden. Vandaar dat men zelfs wel geluiden hoort als: 'De landarbeiders hebben gelijk, ik zou ook nooit bij een grote boer willen werken, want het zijn krenge'.

Een al even grote verdeeldheid van de opinies treft men aan aangaande het punt van de vijfdaagse werkweek. Een betrekkelijk kleine groep is voorstander op praktische gronden: het verhoogt de aantrekkelijkheid van het landarbeidersberoep en het versterkt de concurrentiepositie ten opzichte van de industrie. De ermede gepaard gaande loonkostenstijging kan opgevangen worden door een verhoging van de arbeidsproductiviteit, zo meent men. Groter dan het aantal voorstanders is het aantal weifelaars. Zij voelen wel de onvermijdelijkheid, maar de verwachting dat de taak van de boer en zijn gezinsleden er aanzienlijk door verzwaard zal worden (vooral in het veehouderijbedrijf), verhindert hen enthousiast te zijn. Het is voor boerenzoons, zo stelt men, niet aantrekkelijk om te zien dat anderen twee dagen per week vrij hebben, terwijl men juist daardoor zelf harder moet werken. De tegenstanders achten de vijfdaagse werkweek zonder meer schadelijk en vrezen dat deze een goede bedrijfsvoering onmogelijk zal maken.

Niet alleen de vijfdaagse werkweek heeft invloed op het leven van het boerengezin, ook de mechanisatie heeft consequenties daarvoor. Een klein aantal boeren ziet deze invloed als gunstig. Het geeft meer vrije tijd, maakt het werk prettiger, de vrouwen behoeven niet meer in het bedrijf te werken, de opgroeiende kinderen kunnen gemakkelijk een handje helpen in het bedrijf (trekkerrijden!). Maar groter is het aantal weifelaars en nog groter de groep van diegenen die overwegend negatieve effecten zien. Sommigen constateren dat de gezinsleden juist steeds

meer in het bedrijf moeten werken, dat men slaaf van het bedrijf wordt, nooit meer eens vrij is. Zelfs de dreiging van de 'managerziekte' wordt in dit verband genoemd.

Dit zijn opmerkelijke tegenstellingen in het oordeel over de implicaties van een verschijnsel. Wel speelt hierbij de factor bedrijfsgrootte een rol. Op de grotere bedrijven verzwaart de mechanisatie de taak van de leider van het bedrijf omdat vreemde arbeidskrachten afgestoten worden, op de kleinere bedrijven verandert de arbeidsbezetting minder, maar het werk wordt fysiek lichter.

Men is het er in het algemeen wel over eens dat de mechanisatie van het landbouwbedrijf voortgezet zal moeten worden; het is een logische en onvermijdelijke ontwikkeling, waar dan ook vrijwel een ieder aan meewerkt. Maar toch vragen velen zich af of men wel op de goede weg is. De mechanisatie vraagt ongehoord hoge investeringen en het bedrijf wordt steeds kwetsbaarder, men meent dat men steeds meer afhankelijk wordt van de weersomstandigheden. Ook hoort men het bezwaar genoemd dat de machines lang niet altijd efficiënt gebruikt kunnen worden. De grotere boeren zien de zaken wat rooskleuriger dan de kleinere, hetgeen vooral in verband met het laatstgenoemde punt begrijpelijk is.

Het feit dat de machines en de rationele arbeidsmethoden steeds dwingender eisen gaan stellen betreffende de aanpassing van de rest van het bedrijf, maakt de boeren sterk bewust van de noodzaak van het zoeken naar de juiste vormen van aanpassing, die kunnen liggen op het terrein van de specialisatie (ontmenging), extensivering of intensivering, gebruik maken van loonwerkers, samenwerking met anderen en vergroting van de bedrijven.

Bijna de helft van de respondenten toonde zich voorstander van bepaalde vormen van specialisatie. Men voelt de noodzaak groeien om zo eenvoudig mogelijk te werken en men denkt aan een kleiner assortiment gewassen en dus een grotere oppervlakte voor elk en aan afschaffing van melkvee op akkerbouwbedrijven ofwel overgang naar pure veehouderij. Anderen vrezen hiermede echter het bedrijfsrisico te zeer te vergroten en ook veronderstelt men dat het de structuur van de grond zal schaden.

Een vrij groot aantal boeren denkt aan een extensivering door vermindering van de oppervlakte hakvruchten, maar veel anderen zijn onzeker omtrent dit punt en stellen het afhankelijk van de prijsontwikkeling en van het type bedrijf. Een klein aantal is tegenstander zonder meer en meent dat dergelijke veranderingen slechts tot een verlaging van het inkomen kunnen leiden.

Over intensivering valt weinig te zeggen. De landbouw in de Noord-oostpolder is reeds zeer intensief. Slechts enkelen zagen heil in de uitbreiding van bijzondere teelten.

Ongeveer de helft van de respondenten verwachtte een toename van het gebruik maken van de diensten van loonwerkers. Zij zagen grote voordelen in het niet zelf behoeven aan te schaffen van grote machines. Een kleiner aantal geloofde niet in deze voortgaande groei van het

loonwerk omdat aangenomen werd dat men zich niet geheel afhankelijk van de loonwerker zal willen maken. Op die laatste gronden verklaarde een aantal zich tegenstander van het loonwerk en verwachtte een afname ervan in de toekomst.

De samenwerking tussen bedrijven, die kan geschieden door het elkaar verlenen van diensten (met personeel en/of machines), ofwel door het gezamenlijk aanschaffen van machines, is een andere wijze om de investering per bedrijf te beperken. Ongeveer een derde van de interviewees toonde zich voorstander van het kiezen van deze oplossing. Doch ook een derde zag wel dezelfde voordelen als de eerste groep, maar daarnaast toch bezwaren. Genoemd werden verlies van vrijheid, kansen op onenigheid. Een kleiner aantal was juist daarom ronduit tegenstander en prefereerde het zelf aanschaffen van machines of het werken met een loonwerker boven samenwerking.

Tot nu toe is een reeks aspecten van houdingen tegenover veranderingen ter sprake gekomen, die, ofschoon zeer heterogeen, toch alle, onafhankelijk van het feit of zij als conservatief of als progressief betiteld kunnen worden, betrekking hebben op hetzelfde doel, namelijk de conservering van het bestaande bedrijf. Slechts bij het punt samenwerking zou hieromtrent twijfel kunnen rijzen, maar het materiaal leert dat hier vrijwel nooit gedacht werd aan zeer vergaande vormen van samenwerking, als samenvoeging tot een N.V. etc. Zodra men op dit punt aanlandt blijkt het oordeel overwegend negatief te zijn, zoals een in 1963 door de Landbouwvoorlichtingsdienst in de Noordoostpolder gehouden onderzoek aantoonde ⁵².

De laatste mogelijkheid om te komen tot een verlaging van de productiekosten is de vergroting van de bedrijven. Hiermede raken wij echter een punt dat in zijn algemeenheid beschouwd een heel ander probleem vormt dan beschouwd vanuit het individuele gezichtspunt van de zittende boer.

Het aantal respondenten dat zich tegenstander verklaarde van vergroting van de agrarische bedrijven was klein, het aantal voorstanders groot. Velen meenden dat op de bedrijven van 12 en 18 ha het mechanisatieplafond was bereikt en men achtte het op grond daarvan juist dat de minimum bedrijfsgrootte in Oostelijk Flevoland hoger gesteld zou worden. Maar men dient in het oog te houden dat in het algemeen niet aan zeer spectaculaire veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur werd gedacht. Veelal achtte men 12, 15 en 18 ha te klein voor een gezinsbedrijf en men neigde naar 24 à 30 ha. Slechts in een klein aantal gevallen werden optima of minima van 50, 70 en 80 ha genoemd en dat dan meestal door diegenen die thans 36 of 48 ha exploiteren en die dus in het geheel geen aandacht hebben voor de minima die beneden de

⁵² A. P. Th. Willems, Samenwerking tussen de landbouwbedrijven in de Noordoostpolder. In: Aspecten van de landbouw in de IJsselmeerpolders. LVD IJsselmeerpolders Emmeloord 1963. pp. 9-24

oppervlakte van het eigen bedrijf liggen. Aan het werkelijke grootbedrijf werd dus in het geheel niet gedacht.

Uit het feit dat zovelen de huidige bedrijfsgruottestructuur in de Noordoostpolder toch wel onvolkomen achtten zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat velen de toekomst van het eigen bedrijf somber inzien. Het antwoord op een vraag naar de beroepen die men voor de eigen kinderen het meest geschikt acht, gaf echter geen uitsluitsel omtrent de juistheid van deze gevolgtrekking.

Dit punt is in het onderzoek zeer in het algemeen behandeld; er is niet ingegaan op de vraag welke beroepen meer zoons uit één gezin moeten kiezen, noch is nagegaan in hoeverre er voor elk van de gezinnen sprake is van een reël probleem (d.w.z. of er überhaupt één of meer zoons aanwezig zijn). Het ging slechts om de algemene opinies. Veel werd verduisterd door het feit dat ongeveer de helft van de respondenten als mening gaf dat men de kinderen moet vrijlaten. Weliswaar is deze opvatting thans bon ton, maar dat verbiedt ouders niet om wensen te koesteren. Bovendien laat men de kinderen niet absoluut vrij, er vindt altijd beïnvloeding plaats. Bij het resterende deel van de antwoorden kwam echter een overwegende voorkeur voor het agrarisch beroep naar voren. De gegeven toelichtingen wijzen er ook op, dat men in de landbouw nog wel degelijk een toekomst ziet. Diegenen die aangeven dat de kinderen niet in de landbouw moeten gaan, wijzen op het ongunstig toekomstperspectief: 'Alle beroepen zijn beter dan dat van boer'. Dergelijke opmerkingen zijn echter schaars. In enkele gevallen is er sprake van het feit dat een zoon zelf niet in de landbouw wil (terwijl er wel plaats voor hem is).

Van betekenis voor het kennen en begrijpen van de houdingen van de boeren ten aanzien van de zich voltrekkende veranderingen is ook een inzicht omtrent de mate waarin men een open oog heeft voor wat er in de buitenwereld geschiedt en de mate waarin men begrijpt welke betekenis dit heeft voor de eigen situatie. Deze overweging vormde de reden dat in het interview de Europese Economische Gemeenschap ter sprake werd gebracht. Het bleek dat de meeste respondenten zodanig bekend waren met deze organisatie dat zij er iets over konden zeggen. Vrijwel geen van hen kon echter een diepgaande kennis omtrent het onderwerp tentoonspreiden. Dit is niet verwonderlijk, want de problematiek is zo moeilijk, dat zij via de normale voorlichtingsorganen nauwelijks doorzichtig te maken is. Daarom mag niet veel betekenis toegerekend worden aan een negatief of een positief oordeel. Waarschijnlijk is het zelfs zo, dat degenen die het best op de hoogte zijn, gevonden zullen worden in de groep die zich van een oordeel onthield ⁵³. De tegenstanders van de EEG, die ver in de minderheid zijn, beschikken over argumenten van de meest uiteenlopende aard ter ondersteuning van hun standpunt. Men is bevreesd dat de Nederlandse industrie niet zal kunnen concurreren met de Franse en Duitse, men is bang dat Nederland zijn agrarische exportmogelijkheden zal verliezen, men denkt dat Neder-

land als klein land wel aan het kortste eind zal trekken. Kortom men is wantrouwig. De voorstanders verwachten hogere prijzen voor de landbouwprodukten en zij menen dat Nederland met zijn veredelde produkten een sterke positie inneemt. 'De Nederlandse boer is de laagst-betaalde in het EEG-gebied, dus moet het altijd beter worden'. De meer neutraal ingestelde spreken van een 'duistere zaak', 'afwachten', 'gecompliceerd' en 'niet beter en niet slechter'.

De veranderingen die in de landbouw plaatsvinden houden ook ten nauwste verband met de door de regering gevoerde landbouwpolitiek. De boeren zijn zich dit in het algemeen zeer bewust en kennen er misschien zelfs een grotere betekenis aan toe dan die politiek werkelijk heeft. Het heeft geen zin om hier alle partijpolitieke visies op te sommen die tijdens de interviews om de hoek kwamen kijken, we zouden dan afdalen in details die de krantenlezer genoegzaam bekend zijn. In grote lijn blijkt echter dat men wel begrip toont voor de noodzaak van landbouwpolitiek, er zelfs om vraagt, maar anderzijds voelt men zich in allerlei opzichten benadeeld in vergelijking met de industrie. Enerzijds waren er respondenten die meenden dat de Nederlandse landbouw zonder de gevoerde politiek nu reeds vastgelopen zou zijn, anderzijds brachten sommigen naar voren dat juist door deze politiek de landbouw zal gaan vastlopen.

Gevraagd naar de hoofdoorzaken van de plaatsvindende veranderingen in de landbouw en op het platteland brachten de boeren een veelheid van opinies naar voren, waaruit bleek dat men deze op zeer verschillende niveaus zocht. Sommigen verwezen naar de menselijke natuur, anderen naar de stijgende welvaart en de groei van de industrie. Een aantal zag het minder algemeen, zij wezen op afnemende spaarzin, toenemende scholing, werktijdsverkorting, groei van het technisch vernuft. Is bij dergelijke uitingen nog steeds geen sprake van een aanwijsbare zondebok, de categorie die deze wist te vinden ontbrak niet: de voorlichting, de ambtenaren, de P.v.d.A, het grootkapitaal. In de redeneringen werden oorzaak en gevolg nogal eens omgekeerd en veelal

⁵³ Men kan natuurlijk het al of niet juist zijn van de antwoorden geheel buiten beschouwing laten en slechts letten op de mate van duidelijkheid, zoals Benvenuti heeft gedaan om de oriëntatie op de buitenwereld te meten. Dit werken met 'loze oordeelsvragen' is Bergsma slecht bevallen omdat het niet mogelijk bleek om op grond ervan de 'welbespraakten' en de werkelijk geïnteresseerden voldoende te onderscheiden. Hij gebruikte daarom ook vragen naar kennis van feiten om de oriëntatie op de buitenwereld te bepalen. Beide methodieken zijn in principe geschikt om na te gaan in hoeverre het M.C. is doorgedrongen. Gaat het echter om de specifieke houdingen binnen het M.C. dan moet men bedenken dat het niet slechts een kwestie is van bekend of onbekend en juist of onjuist, maar dat het meer gaat om de vraag of de betreffende opinie tot adequaat handelen kan leiden. Ons inziens is in het verband van de EEG-problematiek diegene de verstandigste belangstellende leek, die een afwachtende houding aanneemt en zich daarom van een oordeel onthoudt. Meer nog dan in de vorige onderzoeken dient men hier beducht te zijn voor een te hoge waardering van de welbespraakten. Zie Benvenuti, op. cit., p. 87 e.v. en Bergsma op. cit. p. 35 e.v.

werden de feiten uit hun verband gerukt, maar als geheel geven de antwoorden toch een completering van het op grond van de voorgaande gegevens verkregen beeld van de voorkomende houdingen.

Wanneer wij de uitkomsten van het onderzoek samenvatten, dan kunnen wij het volgende opmerken:

Als eerste valt op dat de boeren in de Noordoostpolder zich sterk bewust zijn van de zich voltrekkende veranderingen; zij zijn bereid, hetgeen kenmerkend is voor het M.C., de veranderingen op hun waarde te onderzoeken. Op grond van de verkregen uitkomsten durven wij aan te nemen dat het werkelijke traditionalisme in het onderzoeksgebied geen rol van betekenis speelt.

Als tweede belangrijke punt valt op te merken dat de bereidheid om de veranderingen te onderzoeken in het algemeen leidt tot een aanvaarden ervan en een reageren er op, zij het met vreugde of met tegenzin. Men beseft dat vele veranderingen onvermijdelijk zijn, dat men er betrekkelijk weinig invloed op kan uitoefenen. Het pure sentiment overweegt vrijwel nooit in de beschouwingen. Het 'vroeger was alles beter' komt zelden of nooit ter sprake, over 'de goede oude tijd' hoort men niets. Waarschijnlijk is hier het feit dat wij met een kolonistenbevolking te doen hebben van invloed. Er is een zekere nuchterheid, die o.a. duidelijk tot uitdrukking komt wanneer over de dorpen gesproken wordt. Deze worden evident beschouwd als 'maaksels', hetgeen rationeel oordelen daarover gemakkelijker maakt dan over dorpen op het oude land, die als organisch gegroeide eenheden en als erfgoed der voorvaderen, een andere plaats in het gevoelsleven innemen. Opmerkelijk is ook in dit verband het naar voren komende scepticisme over de 'gemeenschap'.

Als derde en meest belangrijke punt constateren wij dat de wijze waarop men de veranderingen aanvaardt, gekarakteriseerd kan worden als gepaard gaande met gemengde gevoelens. Hoezeer men zich ook bewust is van de veranderingen en hoezeer ervan overtuigd dat zij aanvaard moeten worden, een duidelijk overzicht, een goed begrip ervan heeft men in het algemeen niet. De reacties zijn dan ook van zeer uiteenlopende aard en staan soms diametraal tegenover elkaar. Het totale beeld vestigt daardoor de indruk dat er een grote onzekerheid bestaat omtrent de vraag welk handelen het juiste is in het licht der toekomst. Men ziet in de veranderingen in de bedrijfsvoering, in de veranderingen in de ruimtelijke planning en in die in de positie van de landbouw in het geheel van de maatschappij zoveel pro's en contra's, zoveel positieve effecten die steeds gepaard gaan met negatieve neveneffecten of omgekeerd, dat men niet zelden in een ambivalente houding blijft steken, een keuze achterwege laat of zijn toevlucht neemt tot 'wishful thinking' of tot beweringen die kant noch wal raken.

Als algemene conclusie kan gesteld worden dat men de toekomstige ontwikkelingen niet toejuicht, maar dat men ernstig zoekt naar mogelijkheden om er adequaat op te reageren; dat men de veranderingen

met een zekere berusting over zich laat komen, maar dat er geenszins sprake is van apathie of overwegend pessimisme. De toekomst van de landbouw ziet men niet als rooskleurig, maar deze visie leidt niet tot een ondergangsfilosofie, men ziet er nog wel enig brood in, ook voor de komende generatie.

Dat dit laatste als karakteristiek van het totaalbeeld van de houdingen naar voren kan komen, is o.i. alleen verklaarbaar, wanneer men in aanmerking neemt dat de meest ingrijpende mogelijke verandering, namelijk die van de verdwijning van het (thans als zodanig beschouwde) middelgrote, zelfstandige agrarische bedrijf, buiten het gezichtsveld ligt of daar bewust of onbewust buiten gehouden wordt. Het gaat hier om de 'waarde' van het 'boer zijn', een ontkenning daarvan acht men onaanvaardbaar, onduldbaar en ook ondenkbaar. Het is, volgens onze hypothese, een waarde die ligt in een diepere laag van het cultuurpatroon. Wij denken daarbij niet zozeer aan factoren als de gehechtheid aan de grond, aan het erfgoed, het 'Eigendomsdenken'; verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat deze waarden voor verandering vatbaar zijn. Bovendien zijn de boeren in de Noordoostpolder allen pachters. Herhaaldelijk blijkt ook dat zij weinig bezwaren hebben tegen verwisseling van bedrijf wanneer dit voor hen economisch gunstiger is. Het gaat om het 'boer zijn', hetgeen betekent dat men eigen ondernemer is, dat men, hoezeer men ook afhankelijk is van anderen, toch de controle over de produktiemiddelen behoudt. Uiteraard is ook deze waarde voor verandering vatbaar, zoals theoretisch elke waarde, maar zij ligt dieper, wordt minder gemakkelijk 'fragwürdig' gesteld, heeft de sympathie van allen die als niet-agrariër bij de landbouw betrokken zijn, wordt gesteund door een algemeen aanvaarde ideologie, vormt de basis voor de politiek, behoeft geen bewijzen of heeft, indien toch bewijzen gevraagd worden, genoeg aan zeer zwakke bewijzen.

Zou men met deze omstandigheid geen rekening houden, dan zou men er zich slechts over kunnen verbazen dat in een maatschappij, waarin ambachtelijke en detailhandelsbedrijven verdwijnen als sneeuw voor de zon, waarin steeds meer mensen werknemer worden, waarin steeds meer bezitters de controle over de produktiemiddelen verliezen, de boer nog steeds maar voortploegt (zij het dan met een loonwerker misschien). Wij menen dat het essentiële punt hier gevonden wordt: er zijn inderdaad boeren die zich beginnen te verbazen dat zij nog steeds maar voortploegen; zij vragen zich af hoe lang nog.

Naar aanleiding van deze veronderstelling is het de moeite waard om de waargenomen houdingen van de boeren in de Noordoostpolder nog eens nader te bezien.

Zoals opgemerkt vielen er merkwaardige verschillen in de houdingen waar te nemen; de opinies liepen op verschillende punten zodanig uiteen dat het totaalbeeld gekenschetst kon worden als beheerst door grote onzekerheid. Op geen enkele wijze kan men er in slagen de boeren te rangschikken op een ééndimensionaal continuum, daarvoor is het aan-

tal factoren dat de houding ten aanzien van de toekomst bepaalt te groot. Wel zou men een eindweegs kunnen komen door het materiaal meer te homogeniseren, dus het aantal variabelen te verminderen.

Zo kan men de bedrijfsgrootte constant houden en daarmee de storing elimineren die veroorzaakt wordt door het feit dat grotere boeren er onder de gegeven situatie gunstiger voorstaan dan kleinere, hetgeen de houding uiteraard beïnvloedt. Men kan ook de genoten opleiding constant houden, zodat verschillen in uitdrukkingsvaardigheid enigszins worden weggelaten, zowel als verschillen in mogelijkheden om zich toegang te verschaffen tot de literatuur die inlichtingen geeft over de ontwikkelingen in de toekomst. Men zou ook een onderscheiding kunnen maken naar de kwaliteit als boer (of het inkomen per ha als maatstaf kunnen nemen) en op deze wijze welvaartsverschillen, ontstaan als gevolg van verschillen in kundigheid kunnen elimineren. Men zou het IQ kunnen meten. Het is zelfs denkbaar dat men door middel van psychologische tests een karakterologische aanleg voor pessimisme of optimisme als onderscheidingscriterium zou kunnen invoeren. Verder zou men de fysieke gesteldheid er ook in kunnen betrekken; de opvoeding die de boeren hebben genoten, de waarden die zij van thuis hebben meegerekregen, de rol die de vrouw speelt in de opinievorming (haar opvoeding, ontwikkeling etc.). Al deze factoren spelen immers mee. Het lijkt ons evenwel mogelijk dat zelfs indien men er op deze wijze in zou slagen twee vrijwel identieke personen in identieke situaties te isoleren, dan nog hun houdingen onderlinge verschillen zouden vertonen die onverklaard zouden blijven, vanwege het simpele feit dat een duidelijk 'Leitbild' ontbreekt, dat vele keuzen een element van willekeurigheid in zich dragen.

Met de kennis die wij thans hebben kunnen wij slechts vaststellen dat er in de Noordoostpolder boeren zijn die gemeten aan de gebruikelijke maatstaven minder of meer progressief zijn, die ten aanzien van de toekomstige ontwikkelingen conservatief of progressief zijn, die pessimistisch of optimistisch in hun uitlatingen zijn, die verstandige of domme dingen zeggen ofwel over bepaalde punten zwijgen. Dit op zichzelf is niet merkwaardig, maar wel opmerkelijk is, dat allerlei combinaties van de genoemde houdingsaspecten voorkomen. Hoewel de indelingen in het genoemde onderzoek door hun onvolkomenheid geen zekerheid verschaffen, nemen wij toch aan dat er progressieve pessimisten, optimistische conservatieven voorkomen. Ofschoon de grotere en beter ontwikkelde boeren zich meer optimistisch-progressief tonen dan de kleine, zijn de verschillen in frequentieverdeling zo gering, dat hierin geen afdoende verklaring gevonden kan worden. Evenmin blijkt dat de progressieve optimisten de beste boeren zijn, zo leert een beoordeling van de respondenten door deskundigen.

Slechts de volgende hypothesen kunnen opgesteld worden:

Men kan zich voorstellen dat er bekwame boeren zijn met een optimistische natuur die menen door zich progressief te gedragen het in de

toekomst wel te zullen kunnen redden (progressief-optimistisch).

Er zullen boeren zijn die een pessimistische aanleg hebben, die niet zeer kundig zijn en een neiging tot conservatisme hebben (pessimistische conservatieven).

Intelligentie, bepaalde predisposities kunnen hier het een en ander aan toe- of afdoen.

Denkbaar is een boer die zeer bekwaam is, progressief handelt, maar tot het inzicht komt dat hij tegen de stroom oproeit en uiteindelijk terrein zal verliezen (pessimistisch-progressief).

Evenzeer denkbaar is de boer die conservatief van aanleg is, meent dat het allemaal zo'n vaart wel niet zal lopen en zich niet al te ongerust maakt (optimistisch-conservatief).

Ook hier is een oneindig aantal combinaties mogelijk al naar gelang van de intensiteit waarmee beide eigenschappen tot uitdrukking komen.

Een typologische indeling als deze kan men zich voorstellen in iedere denkbare situatie waarin zich veranderingen voordoen. Wat het echter zo moeilijk maakt is dat een duidelijke norm ontbreekt aan de hand waarvan men de typen van houdingen kan evalueren. Was er een duidelijk toekomstbeeld voor de landbouw, of beter: een bepaald 'Leitbild', dan zou men kunnen zeggen de progressieve optimisten hebben gelijk, of de conservatieve pessimisten hebben gelijk, of wel: de progressieven doen het beste wat onder de gegeven omstandigheden mogelijk is, maar de pessimisten onder hen zijn realistisch en de optimisten dwaas. Juist het feit echter dat zulk een norm ontbreekt is waarschijnlijk de reden dat er zulke uiteenlopende houdingen in zulke merkwaardige onderlinge verhoudingen voorkomen. Indien er een 'Leitbild' was, dan zouden de intelligenten onder diegenen die evident verkeerde inzichten hadden zich anders uiten, hun meningen herzien of wellicht de landbouw reeds verlaten hebben. Het is de alom waarneembare onzekerheid die veroorzaakt dat van twee volledig aan elkaar tegengestelde houdingen niet tenminste één als verwerpelijk beschouwd kan worden.

Daaruit volgt dat het de moeite waard is om alle voorkomende houdingen te onderzoeken. Daarbij is het vooral belangrijk om na te gaan welke dieper liggende waarden de houdingen bepalen. Wanneer een boer het niet van veel betekenis acht dat de agrarische produktie op zelfstandige boerenbedrijven plaatsvindt en hij zou een ontwikkeling waarnemen die naar het agrarisch grootbedrijf leidt, dan is zijn progressief-optimisme heel wat anders dan dat van een boer met dezelfde houding, die echter wel waarde hecht aan het 'boer zijn' en die niet gelooft in het doordringen van het grootbedrijf. Deze verschillen in aanmerking nemend zou men tot veel meer gedetailleerde typologische indelingen moeten komen.

Eenvoudigheidshalve is steeds gesproken alsof slechts het groepsbeeld de onzekerheid tot uitdrukking brengt, waarmee de suggestie wordt gewekt dat de individuele groepsleden elk een bepaalde houding aannemen die gegrondvest is op een overtuiging. Dat is natuurlijk onjuist.

De genoemde onzekerheid manifesteert zich soms ook in een geringe diepgang van een overtuiging: een kleinigheid kan veroorzaken dat zij in haar tegendeel omslaat. Ook dat feit zou bij het onderzoek in aanmerking genomen moeten worden.

Wij zijn ons bewust dat het maken van deze indelingen op 'Spielerei' lijkt en dat een onderzoeker zich zal afvragen hoe een aldus geformuleerde probleemstelling ooit operationeel te maken zal zijn. Dat is voor ons vooralsnog een vraag, maar het mag ons niet verhinderen hem te stellen. Het gaat ons thans slechts hier om: de aan de orde gestelde problematiek is naar voren gekomen uit de resultaten van een onderzoek dat in de herfst van 1961 is verricht. Artikelen in de landbouwbladen en gesprekken leren ons dat thans de problemen zich aanzienlijk hebben verscherpt. Het onderwerp 'samenwerking in de landbouw' is een actueel en veelbesproken punt geworden. Maar tegelijkertijd kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat er steeds een neiging is om het niet serieus te nemen. Datzelfde geldt ten aanzien van de dreiging die uitgaat van de verticale integratie: zij wordt gesignaleerd, er worden waarschuwend vingers geheven, maar de reactie is niet indrukwekkend.

De verklaring van deze twee feiten lijkt na het gezegde voor de hand te liggen: er wordt een waarde bedreigd die vooralsnog slechts traditioneel bepaald is, ook in het modern-dynamische cultuurpatroon, namelijk het bestaan van de zelfstandige boer in onze maatschappij. Men heeft dus een neiging dit vraagstuk te ontgaan. Dat is begrijpelijk, maar de socioloog heeft als taak hier niet te blijven staan en de waarde van de waarde te onderzoeken. De moeilijkheid die hij daarbij zal ontmoeten is reeds in het vorige hoofdstuk genoemd: hij zal zich buiten de agrarische wereld moeten plaatsen, of althans deze wereld anders moeten benaderen dan zijn gewoonte is. En ditzelfde zal worden gevraagd van bepaalde voorlichters.

Want wat is het probleem binnen de agrarische wereld? Kan men ooit van een groep verwachten dat hij willens en wetens zelfmoord pleegt, d.w.z. dat hij de waarden die essentieel zijn voor zijn bestaan eigener beweging overboord werpt? Van de boeren, ook en juist van de leidinggevende boeren, mag men niet verwachten dat zij het zelfs maar in overweging nemen hun eigen liquidatie anticiperend op de toekomst aan de kondigen. Misschien wel individueel, maar niet als groep. Een vernieuwing in onze landbouw die tevens een liquidatie van de bestaande vormen betekent, uitgaande van de leidinggevers in landbouwkringen is even ondenkbaar als de leraar Grieks die afschaffing van het onderwijs in het Grieks op de gymnasia aanbeveelt. De vernieuwing moet dus, indien zij moet komen, van een andere richting verwacht worden.

In dit verband is het interessant enkele beschouwingen uit de eerder geciteerde dissertatie van Van den Ban te bezien. Op grond van studies van Homans en Blau komt hij tot de stelling dat leiders van een groep slechts zij kunnen zijn die zich conformeren aan de *belangrijke*

groepsnormen. Wat de minder belangrijke normen betreft, daarvan mogen zij afwijken. Vervolgens vermeldt hij dat uit studies van cultureel-anthropologen, waarbij met name Barnett wordt genoemd, naar voren kwam, dat zij die vernieuwingen invoeren in de eerste plaats de marginale groepsleden zijn, d.w.z. zij die slecht zijn geïntegreerd in hun groep. Barnett veronderstelt dat het juist deze marginale groepsleden zijn die veel contacten hebben buiten hun groep (en dus daardoor met vernieuwingen komen), maar dit is in strijd met Homans, die beweert dat diegenen die de meeste contacten buiten de groep hebben bij de leiders gevonden worden. Van den Ban probeert dan beide standpunten te verzoenen door op te merken dat hier Westerse en niet-Westerse samenlevingen naast elkaar worden gesteld en dat in de laatste contacten met de buitenwereld, die meestal de Westerse betreffen, niet altijd op prijs gesteld worden door de groep. Het is dus de culturele situatie die medebepalend is voor wie de 'innovators' zullen zijn. Nog iets dichterbij de oplossing brengt Van den Ban ons dan door een studie van Menzel te citeren, waarin gezegd wordt dat zeer ingrijpende veranderingen het eerst worden ingevoerd door geïsoleerde figuren. Komende bij de Nederlandse landbouw meent hij echter dat de door Homans geschetste situatie dichterbij de waarheid komt dan die van Barnett⁶⁴. Op p. 61 lezen wij: 'In het algemeen echter zullen de vrij vooruitstrevende groepen het nieuwe sneller toepassen, omdat hun hele cultuurpatroon betrekkelijk weinig verschilt van dat van de vernieuwers en de voorlichters, zodat zij de ideeën van deze vernieuwers en de voorlichters betrekkelijk gemakkelijk kunnen aanvaarden'. Wij zien geen reden om het met de redenering van Van den Ban oneens te zijn, zolang hij de voorlichters als vernieuwers beschouwt. Gaan wij er echter van uit, zoals wij eerder stelden, dat ook de voorlichters in de ban van bepaalde waarden zijn en dus een bepaalde ideologie als uitgangspunt nemen, dan wordt de theorie van Barnett aantrekkelijk. De vernieuwers waar het hier om gaat zijn dan zij die contacten hebben buiten de voorlichting om, bijv. met de industrie, en het valt aan te nemen dat zij in hun eigen groep marginale figuren zijn. Het is o.i. van groot belang dat het onderzoek aan deze figuren, de fantasten, de dissidenten, misschien zelfs de volgens de geldende normen slechte boeren, aandacht besteedt, omdat zij wellicht beter dan de leiders een tip van de sluier die de toekomst verhult kunnen optillen. En wil men dan toch redeneren vanuit het agrarisch belang, dan zou men kunnen stellen, dat vooropgesteld dat de leiders van een groep geen fundamentele wijzigingen in de groepsnormen kunnen brengen, de groep veiliger is in de handen van haar marginale figuren dan in die van de buitenwereld.

Zij die uit dit hoofdstuk mochten concluderen dat de auteur suggereert dat de boerenstand maar verdwijnen moet, of dat in ieder geval het grootbedrijf het pleit zal winnen, mogen verwezen worden naar de

⁶⁴ A. W. van den Ban, op. cit. p. 46 e.v.

slotbeschouwing, waar de zaken vanuit een andere gezichtshoek zullen worden gezien. In dit hoofdstuk moest een wat scherpe koers worden gevaren om duidelijk te kunnen maken dat het onderzoek naar de houdingen van de boeren zich niet dient te beperken tot een plaatsbepaling op het continuüm traditioneel-modern-dynamisch, waarbij men teveel aan de oppervlakte blijft.

VI. Slotbeschouwing en conclusie

De aanleiding tot het schrijven van deze studies, het zij in de herinnering gebracht, was de veronderstelling dat de sociale en economische ontwikkelingsprocessen thans zo snel verlopen en zulke diep ingrijpende veranderingen veroorzaken, met name in de landbouw, dat er voor de boerenbevolking in de gebieden die wij met de termen 'modern' en 'goed ontwikkeld' plegen aan te duiden, aanzienlijke aanpassingsmoeilijkheden uit voortvloeien. De vrees bestond dat de agrarische sociologie zozeer geboeid zou blijven door de probleemvelden die men kortweg met 'verstedelijking' en 'onderontwikkeldheid' kan aanduiden, dat daardoor de geheel eigensoortige problematiek van de moderne agrarische gebieden te weinig aandacht krijgt, terwijl er juist aanleiding bestaat om te vermoeden dat hier in de toekomst één van de belangrijkste agrarische problemen gevonden zal worden.

De genoemde vrees diende gemotiveerd te worden en wij hebben dat gedaan door een bespreking te wijden aan de begrippen traditioneel en modern-dynamisch cultuurpatroon. Wij hebben getracht aan te tonen – en menen daarin geslaagd te zijn – dat de daarover handelende studies, waarvan de grote verdienste 'an sich' allerm minst aangevochten wordt, het gevaar scheppen dat het *beleid* er de conclusie uit zal trekken dat na het verdwijnen van het traditionalisme, wanneer dus m.a.w. het modern-dynamisch cultuurpatroon overal is doorgedrongen en volledig is aanvaard, de aanpassingsproblemen van de baan zijn, omdat dan iedere groep in staat zal zijn adequaat op verandering te reageren. Zolang het probleem geen ander is dan de traditionele samenlevingen hulp te bieden, behoeft er tegen zulk een opvatting geen bezwaar gemaakt te worden. Men kan dan rustig dit ideaalbeeld van de mens die de verandering als norm aanvaardt, die de bereidheid heeft veranderingen op hun waarde te onderzoeken, voor ogen houden. Zodra dit ideaal echter is bereikt, dient men zich niet langer slechts bezig te houden met die bereidheid om verandering te onderzoeken, maar met de vraag wat de uitkomsten zullen zijn van dat onderzoeken van de veranderingen *op hun waarde*. Een waarde kan men slechts afmeten aan een norm met betrekking tot een doel. Indien men zich hierop niet bezint, loopt men het gevaar de verandering zelf niet alleen als norm maar ook als doel te gaan beschouwen. Verandering kan geen doel in zichzelf zijn maar moet ergens toe dienen. Met te stellen dat het doel steeds is: de verhoging van welvaart en welzijn, is men er niet uit, want het gaat om de 'dosering' van beide; het streven naar welvaart kan ten koste gaan van het welzijn en omgekeerd. Dit vraagstuk van de dosering wordt pas

moeilijk wanneer de welvaart boven het bestaansminimum is gestegen, dan gaat immers het welzijn zwaarder tellen. M.a.w. het doel is niet steeds duidelijk, een 'Leitbild' ligt niet zomaar voor het grijpen. Zou men dit probleem negeren en zich tevreden blijven stellen met het constateren dat er in een gebied een modern-dynamisch cultuurpatroon bestaat, dan zou dit tot gevolg kunnen hebben dat de aldaar bestaande bereidheid tot het onderzoeken van veranderingen gaat leiden tot houdingen en gedragingen ten detrimente van het gestelde doel, dat er, ook al vindt men het dan nergens omschreven, natuurlijk toch is.

Deze overwegingen zijn vooral van belang wanneer men van doen heeft met een kolonisatiegebied als de IJsselmeerpolders, waar men een samenleving 'maakt' en dus als planner duidelijk een doel voor ogen moet hebben. Dat wil zeggen dat de planner zal moeten weten welk doel de bewoners van het gebied voor ogen hebben en dat hij zal moeten weten wat hijzelf wil nastreven. Welk een beleid daar uiteindelijk uit voortvloeit, doet hier minder ter zake; het kan variëren tussen een zich volledig conformeren aan de wensen van de betreffende bevolking en een dienstbaar maken van het plan aan geheel andere, op ander niveau gewenst geachte doelen. Ook in dat laatste geval dienen de wensen van de bevolking bekend te zijn om te weten met welke aanpassingsproblemen men te maken zal krijgen.

In een geval als dat van de IJsselmeerpolders doet de noodzaak zich dus voor om na te gaan welke houdingen en gedragingen men aantreft binnen het modern-dynamisch cultuurpatroon, d.w.z. de vraag is dan niet meer of men reageert op verandering, maar *hoe* men reageert op verandering.

Bij het onderzoek strekkende tot dat doel, zijn wij uitgegaan van de hypothese dat de aanpassingsproblematiek bij mensen die niet traditioneel zijn, voortkomt uit weerstanden te wijten aan spanningen die besloten liggen in het structuurtype van de industriële maatschappij zelf (Germani). Anders dan de 'totale weerstand' van de traditionele mens, die wortelt in de voordien bestaande structuren, is hier dan sprake van een 'partiële weerstand', gaande tegen de ontwikkeling of één van haar implicaties. Wij zijn er van uitgegaan dat de spanningen die besloten liggen in het structuurtype van de industriële maatschappij ontstaan door een algemeen aanvaarde ethos, waarvan wij hier elementen noemden die voortdurend met elkaar in conflict dreigen te raken, 1. het streven naar het goede leven, 2. het streven naar behoud van een zekere mate van zelfstandigheid, 3. het streven naar sociale rechtvaardigheid, en 4. het relativeren van de eigen positie met betrekking tot een groter maatschappelijk (nationaal en mondiaal) geheel. Het doel is slechts bereikbaar bij een zeker evenwicht tussen deze vier elementen, maar bij het streven naar het doel wordt het evenwicht natuurlijk voortdurend verstoord. Aan de hand van een overzicht van de veranderingen die zich in de landbouw en op het platteland voltrekken kon aangetoond worden dat bij het streven naar het goede leven steeds de zelf-

standigheid in het gedrang dreigt te komen, terwijl de eisen die de elementen 3 en 4 stellen een bedreiging vormen voor 1 en 2. De weerstanden die deze bedreigingen oproepen zijn geen weerstanden tegen veranderingen zonder meer (zoals bij het traditionalisme), maar richten zich beredeneerd tegen specifieke veranderingen die de bestaande en gewaardeerde positie dreigen aan te tasten. Ter onderscheiding van de houding van de traditionele mens, hebben wij deze afwijzende houding *conservatief* genoemd. Dit is een houding, zo hebben wij verondersteld, die zeer wel binnen het modern-dynamische cultuurpatroon kan voorkomen, omdat de moderne mens de verandering slechts dan aanvaardt wanneer zij kan bijdragen tot het behoud van iets wat hem dierbaar is. De tegenpool van de conservatieve houding wordt gevormd door de *progressieve*. Omdat de veranderingen in vele gevallen door de individuen die er mee geconfronteerd worden niet tegen zijn te houden wanneer zij dat wensen, zodat het conservatisme geen effect heeft, kan er een *pessimistische* houding ontstaan wanneer de betreffende individu het nutteloze van zijn conservatief streven inziet. De tegenpool vormt dan de *optimistische* houding. In bepaalde gevallen kunnen progressieve en pessimistische houdingen samengaan, zowel als conservatieve en optimistische, zoals is uiteengezet.

In de veronderstelling dat in een gebied als de Noordoostpolder, dat voor uitermate modern doorgaat, de houding tegenover de toekomst niet bij alle boeren als progressief en optimistisch betiteld kan worden, omdat deze toekomst inderdaad een aantasting van een gewaardeerde positie van de boer lijkt in te houden, hebben wij getracht de houdingen van 196 boeren, een voor de totale groep representatieve steekproef vormend, vast te stellen en te beschrijven. De houdingen bleken ten eerste in karakter uiteen te lopen en vaak ten aanzien van specifieke veranderingen diametraal tegengesteld te zijn, niet alleen tussen personen, maar wat houdingen ten aanzien van specifieke veranderingen betreft ook bij één en dezelfde persoon.

Het bleek dat men zich in het algemeen sterk bewust is van het plaatsvinden van veranderingen en dat men verdere veranderingen verwacht. Men beseft dat vele veranderingen onvermijdelijk zijn, men aanvaardt ze en men reageert er op. Indien er sprake is van aanvaarding met tegenzin, dan spruit deze tegenzin gewoonlijk niet voort uit een neiging tot terugzien op de goede oude tijd, maar is gebaseerd op nuchtere overwegingen die tot de conclusie leiden dat men er door de veranderingen niet op vooruitgaat. Gemengde gevoelens hebben de overhand bij het tegemoet treden van de veranderingen. Men reageert en aanvaardt op de een of andere wijze, omdat men voelt dat het nodig is, maar men is zeer onzeker omtrent de uiteindelijke uitkomsten en men twijfelt of het allemaal wel ten goede van het gestelde doel zal komen. Men weet daardoor vaak niet welke keuze uit alternatieve mogelijkheden van reageren de juiste is. Vaak ook blijft men in een ambivalente houding steken en neemt men zijn toevlucht tot 'wishful thinking'.

Men heeft geen duidelijk overzicht over de zaken. Men juicht de ontwikkelingen niet toe, men zoekt echter ernstig naar mogelijkheden om er adequaat op te reageren. Men laat de veranderingen met een zekere berusting, geboren uit noodzaak, over zich komen, maar er is geen sprake van apathie of overwegend pessimisme. Men gelooft niet in een ondergang van de landbouw en men ziet er ook voor de komende generatie nog wel brood in. Dit was de algemene conclusie.

Het valt op hoe men vrijwel zonder uitzondering redeneert vanuit de eigen positie, met het eigen bestaande bedrijf als uitgangspunt. Dit is de norm waaraan men evalueert. Men is tot veel bereid, tot mechanisatie, samenwerking, uit handen geven van werkzaamheden, allerlei veranderingen in de ruimtelijke structuur, verandering van de bedrijfsoppervlakte, men overweegt het voor en tegen van deze zaken in alle nuchterheid, maar het heeft steeds tot doel de bestaande positie te handhaven of te verbeteren. Het ergste wat iemand kan overkomen lijkt te zijn: 'als men geen boer meer is'. Wij menen dat hiermede onze hypothese bewezen is, die immers luidde: men aanvaardt veranderingen zolang zij bijdragen tot de mogelijkheid van behoud van datgene wat men niet veranderen wil, in casu het zelfstandig boer zijn. Het is in dit verband opmerkelijk dat men niet spreekt over de mogelijkheid dat er veranderingen zullen plaatsvinden die het einde van dit zelfstandig boer zijn zouden betekenen. Een enkele maal wordt de komst van de 'kolchoz' voorspeld, maar dan is eerder sprake van ironie of bewuste overdrijving dan van werkelijke vrees dat dit de boeren boven het hoofd hangt. Zelfs over zeer vergaande vormen van samenwerking tussen boeren wordt gezwegen, men houdt eenvoudig geen rekening met deze mogelijkheden.

Opgemerkt kan hier nog worden dat bij de vele getuigenissen die er thans zijn van mensen die zich bezinnen op zeer vergaande vormen van samenwerking (joint cultivation), zoals daar in hoofdstuk I enkele voorbeelden van zijn genoemd, men toch steeds uitgaat van de zelfstandige boer als blijvende factor. Men zoekt steeds naar vormen die een productieproces als dat in het industriële bedrijf mogelijk maken, maar de eigenaren willen zeggenschap blijven behouden over het door hen ingebrachte kapitaal. Zij willen slechts posities aanvaarden die nevensgeschikt zijn aan die van de mede-eigenaren. Dit kan tot constructies leiden, zoals het 'koetel' (Kutel-AG te Essen, een centrale melkerij)⁵⁵ en het plan voor 'koeien op zolder' van de architect Olsmeijer⁵⁶. Zou men zulke plannen in weidestrecken willen gaan uitvoeren⁵⁷ dan is er

⁵⁵ C. F. Roosenschoon, Centrale Melkerijen. Nieuwe Veldbode, 31 (1963), no. 3, 5-6

⁵⁶ K. G. Olsmeijer, Koeien op zolder, een plan voor een geconcentreerd veebedrijf. Land en Water 7 (1963) no. 5, 200-203

⁵⁷ Ter voorkoming van misverstand zij opgemerkt dat de genoemde plannen naar alle waarschijnlijkheid bedoeld zijn voor streken met gemengd bedrijf, met het zwaartepunt bij de akkerbouw. Als middel om het 'lastigste' deel van het bedrijf af te stoten kan men ze in overweging nemen zonder de zelfstandigheid als boer op het spel te zetten

nog steeds sprake van *de* boer met *zijn* koeien, maar verder is er in de organisatie van zulke bedrijven nog maar weinig van de 'zelfstandige boer' te bespeuren.

Het is ons niet bekend hoe groot de kans op realisering van zulke plannen is, maar wij noemen deze voorbeelden slechts om aan te tonen dat er inderdaad ontwikkelingen aan de gang zijn, veelal door de boer zelf geëntameerd, die het 'boer zijn' ondergraven. Ook het denkbeeld van het wonen van de boeren in het dorp is een stap in die richting.

Wij veronderstellen dat zodra men dit duidelijker gaat zien de weerstand tegen ontwikkelingen in deze richting nog zal gaan toenemen, tenzij men op een zeker ogenblik op het 'boer zijn' geen prijs meer zou stellen. Nu doet men dit laatste echter nog wel en men voelt zich daarom in verschillende opzichten bedreigd, vanuit dit standpunt gezien niet zonder reden. Naar onze mening zijn de geïnterviewde boeren zich nog niet eens van alle bedreigingen tenvolle bewust. In hoofdstuk I hebben wij een aantal factoren genoemd (de relatief steeds onbelangrijker positie van de boerenstand in het nationaal geheel, de toenemende vraag naar recreatiegronden, met alle consequenties vandie, de verticale integratie), die door de boeren zelf niet of nauwelijks ter sprake zijn gebracht. Ook het landarbeidersvraagstuk wordt niet door allen ernstig genomen. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat een aanzienlijk aantal boeren wel druk praat over 'problemen', maar dat zij de draagwijdte ervan niet overzien.

Geldt dit alles in meerdere of mindere mate voor de gehele groep, hoe dienen nu de varianten van de houdingen verklaard te worden? De enige correlaties die werden gevonden, waren die tussen bepaalde houdingen en enerzijds de bedrijfsgrootten, anderzijds het niveau van het ontvangen onderwijs, twee factoren die een sterke onderlinge correlatie vertonen. Hoe groter het bedrijf, hoe minder klemmend voor de persoon in kwestie de toekomstproblemen zullen zijn. Hoe meer onderwijs men heeft ontvangen, hoe beter men in staat zal zijn de gang van zaken in de wereld te begrijpen, hoe beter men afstand van zichzelf zal kunnen nemen. Progressieve en optimistische houdingen worden er blijkbaar door bevorderd. Andere feitelijke kenmerken van de groepen met bepaalde houdingen werden echter in ons materiaal niet gevonden. Waarschijnlijk zijn deze er wel en kunnen zij een bijdrage vormen tot een verklaring van de variaties in houding en gedrag, maar zij zijn niet langs eenvoudige weg op te sporen. Zijn er bij onderzoeken naar het traditionele en het moderne cultuurpatroon duidelijke indicaties voor de houdingen te vinden in meetbare zaken als aspecten van de bedrijfsvoering, de opvoeding van de kinderen, de levensstijl, in een gebied als het onze waar allen modern zijn kan men daar niets mee ontvangen. Natuurlijk verschillen de boeren onderling in gedrag, zoals ook in het onderzoek werd aangetoond, maar blijkbaar zijn deze verschillen niet indicatief voor de waargenomen houdingen ten aanzien van de

toekomstige ontwikkelingen. Zelfs de beoordeling van de kwaliteit als boer geeft geen aanwijzingen. Neemt men aan dat de beste boeren ook het meeste verdienen, dan blijkt dus het inkomen geen verklaring voor de houding te bieden. Er zijn goede boeren die als conservatief-pessimistisch voor den dag komen, er zijn minder goede die als progressief-optimistisch geklassificeerd kunnen worden. Een zekere samenhang van de varianten met een bepaald persoonlijkheidstype behoort wel tot de mogelijkheden, maar kon in dit onderzoek niet aangetoond worden.

De conclusie kan daarom voorlopig geen andere zijn dan dat er geen directe samenhang aangetoond kan worden tussen kenmerken en gedrag van de boeren in het heden en hun visie op de toekomst, waarmee dus de mogelijkheid van het bestaan van deze samenhang niet ontkend is. Voortzetting van het onderzoek en dan vooral met een benadering vanuit de psychologie, is hier nodig. Immers tenminste zeven factoren zijn of kunnen van invloed zijn op de (waargenomen) houding ten aanzien van de toekomst: 1. de intelligentie, 2. de uitdrukkingsvaardigheid (de verstandigste prater heeft niet de meest intelligente te zijn), 3. de werkkraft, 4. de vakbekwaamheid (kwaliteit als boer), 5. de huidige situatie (groot of klein bedrijf, arbeidsvoorziening, gezinssamenstelling etc.), 6. het karakter (neiging tot pessimisme of optimisme) en 7. het normen- en waardenpatroon (bijv. het oordelen over het 'zelfstandig boer' zijn).

Deze variabelen zullen slechts tendele samenhangen en dat verklaart waarschijnlijk voor een deel het ontbreken van een zichtbaar patroon in de houdingen ten aanzien van de zo onzekere toekomst.

Een voortzetting van het onderzoek in deze richting zou zo belangrijk zijn, omdat enkele van de variabelen naar alle waarschijnlijkheid individuele constanten zijn. De voorlichting kan zich wel zetten tot een poging om het normen- en waardenpatroon te beïnvloeden. De vakbekwaamheid kan verhoogd worden, de uitdrukkingsvaardigheid kan vergroot worden, de materiële situatie kan verbeterd worden, maar aan karakter, intelligentiepeil en werkkraft kan weinig worden gedaan. Zouden met name de intelligentie en de werkkraft steeds meer de beslissende factoren worden, in die zin dat een adequaat gedrag in de toekomst steeds hogere eisen zou gaan stellen aan de individuele boer, dan zou het kunnen zijn dat de voorlichter zich gaat richten op iets dat onbereikbaar is, wanneer te weinigen de vereiste potenties bezitten. Reeds nu hoort men al vaak de verzuchting dat een boer in de toekomst wel een 'schaap met vijf poten' moet zijn. Men realiseert zich heel goed dat het moderne boeren zeer hoge eisen aan de intelligentie en aan de fysieke constitutie stelt ⁵⁸.

Nu kan men natuurlijk opperen dat dit geen probleem voor de voorlichting heeft te zijn omdat het feit er nu eenmaal is dat er zulke

⁵⁸ Zie bv. de behandeling van het vraagpunt 'Welke eigenschappen van de boer beïnvloeden de resultaten die hij behaalt? Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw, 1961. Meppel

hoge eisen aan de boeren gesteld worden. Dit zou inderdaad zo zijn wanneer het doel van de verandering volkomen vast stond en men dus niet anders had te doen dan de snelste en gemakkelijkste weg die naar dat doel leidt, te vinden. Het doel staat echter niet duidelijk vast. Voor het vaststellen ervan moeten wij op zoek gaan naar het 'Leitbild'. In het voorgaande is reeds gesproken over de innerlijke tegenstrijdigheden van dit 'Leitbild'. Deze leiden in de landbouw tot het streven naar een tweeledig doel, tot uitdrukking komende in twee eisen:

1. Dat het landbouwbedrijf zich op zodanige wijze moderniseert dat het de ontwikkelingen in de industriële maatschappij kan bijhouden.
2. Dat het gezinsbedrijf blijft bestaan.

Dit zijn eisen die gesteld worden door de gehele maatschappij: door de boeren, door de voorlichters, door de politici (EEG), door de stedeling (romantische behoefte enerzijds, onwil om de landbouw permanent te moeten ondersteunen anderzijds).

Door het voortdurend streven naar voldoen aan beide eisen tegelijk, geraakt men naar alle waarschijnlijkheid steeds óf met de eerste óf met de tweede in moeilijkheden en welke oplossing men ook tijdelijk bereikt, zij heeft steeds tot resultaat dat de boer ofwel opnieuw een stuk zelfstandigheid moet prijsgeven ofwel dat hij in steeds moeilijker levensomstandigheden geraakt. Men kan hier spreken van een dualistische ideologie. Aangezien dit dualisme echter nooit expliciet aan de orde wordt gesteld is het voor de boer moeilijk om de veranderingen, al of niet aanbevolen, op hun juiste waarde te schatten. Ziet men bijv. de samenwerking tussen bedrijven in het licht van de eerste eis dan is deze een eerste stap op weg naar het collectief bedrijf. Ziet men deze in het licht van de tweede eis, dan is het een laatste poging om het gezinsbedrijf te behouden.

Op deze wijze wordt het duidelijk hoe progressiviteit en conservatisme in overigens gelijkblijvende omstandigheden naast elkaar kunnen voorkomen. Het kan immers van veel invloed zijn met welke denkbeelden in het achterhoofd men een punt als samenwerking tegemoet treedt. Zolang het genoemde dualisme bestaat is het ons inziens niet mogelijk om vast te stellen of een conservatieve houding juist of onjuist is, noch of optimisme of pessimisme gerechtvaardigd is.

In zulk een situatie is het moeilijk om voorlichting te geven. Nu kan men natuurlijk stellen dat het van een verkeerde opvatting omtrent de taak van de voorlichting zou getuigen wanneer men ervan ging eisen dat zij ging trachten zelf de ontwikkeling in een bepaalde richting te duwen. Men is immers thans tamelijk algemeen van oordeel dat de voorlichting de mensen aan het denken moet zetten, hen moet helpen zelf de oplossing van hun problemen te vinden. Naar onze mening is dit standpunt juist, maar het heeft slechts waarde wanneer er inderdaad een acceptabele oplossing voorhanden is. Is men in beleids- en voorlichtingskringen, zowel als in boerenkring in een impasse geraakt, dan ontaardt het praten in een misschien niet geheel zinloos maar toch weinig vruchtbaar over en

weer vragen stellen waarbij de antwoorden uitblijven. Het gesprek moet een middel zijn en geen doel.

Daarom moet de voorlichter zijn cliënten duidelijke alternatieven kunnen voorhouden. Een verandering van de ideologie op het punt waar deze dualistisch wordt is daartoe nodig. Een eerste stap in die richting zou gezet kunnen worden door het duidelijk scheiden van de verschillende niveaus waarop allerlei 'noodzakelijkheden' geconstateerd worden; een tweede stap is het onderzoek naar de gronden van deze 'noodzakelijkheden'.

In het genoemde dualisme is duidelijk sprake van tenminste twee niveaus: In landbouwkring zou men graag de problemen tot een oplossing brengen binnen de bestaande bedrijfsgroottesstructuur en dit idee heeft de sympathie van velen. Op nationaal en Europees niveau ziet men echter naar het schijnt geen kans om de landbouw in de bestaande structuur te laten floreren. Gaat men voort om via de bedrijfsvoorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting de boeren op te wekken om modern en bij de tijd te zijn, gaat men voort hen te wijzen op de veranderingen die hen te wachten staan, gaat men voort de jongeren in vormingscentra e.a. te doordringen van het besef dat zij leven in een tijd van 'stroomversnellingen', maar wordt tegelijkertijd het ideaal van de zelfstandige boer en het gezinsbedrijf ongemoeid gelaten en in stand gehouden, dan is er een kans dat de boerenstand steeds meer in een gewrongen situatie wordt gedrongen, dat er steeds hogere eisen aan haar gesteld zullen worden, dat er de merkwaardigste bedrijfsvormen zullen ontstaan, en dat alles in een tijd waarin anderen steeds meer vrije tijd verwerven en velen gemakkelijker werk krijgen. Naar onze mening zou het ontstaan van zulk een situatie de moeilijkheden in de toekomst zeer kunnen verzwaren. Daarom wordt hier de vraag gesteld of het niet nodig is om ons van dit dualisme te bevrijden en ons bewust te worden van de waarschijnlijk bestaande noodzaak te kiezen uit twee alternatieven:

- a. ofwel alle energie te richten op het pogen een agrarische structuur te creëren waarin zonedig slechts grote landbouwbedrijven – al of niet in N.V.-vorm – figureren;
- b. ofwel de bestaande structuur tot een bepaald niveau te verbeteren maar dan daarbij zodanige voorzieningen te treffen, in de vorm van hulp van buiten af, dat de boerenstand zich kan welbevinden in dit bestaan ⁵⁹.

⁵⁹ Ofschoon dit schijnbaar wat op de achtergrond is geraakt, denken wij hier nog steeds aan het 'derde probleemveld', de als modern beschouwde agrarische gebieden. Juist in dit veld (Noord-Groningen, Z.W. Zeekleidelta) speelt deze problematiek. Het is waarschijnlijk dat de moeilijkheden in de toekomst daar het grootst zullen zijn, omdat de dieper liggende waarde, die van het 'boer zijn' hier moeilijker veranderbaar is, wellicht omdat dit 'boer zijn' een veel uitgesprokener onderscheid t.o.v. andere mensen verschaft dan bv. in de zandgebieden het geval is. Indien de veronderstelling juist is dat deze waarde een zeker immobilisme bevordert, dan zou dit verklaren waarom thans de zandgebieden

Omdat menige lezer zal menen dat dit een gecompliceerde manier is om alternatief a. aan te bevelen, moet opgemerkt worden dat dit slechts het geval zou zijn wanneer zuiver landbouw-economisch zou worden geredeneerd. Het is echter denkbaar dat een land als geheel, bijv. uit een oogpunt van recreatieve belangen, er prijs op stelt een landbouwstructuur die landbouw-economisch niet verantwoord is, te handhaven. De landbouw wordt dan 'a public service' zoals de instituties die zich bezig houden met de bevordering van de volksgezondheid ⁶⁰.

Dit is niet zomaar een losse bewering. Allereerst begint, naarmate de welvaart stijgt, de bevolking dichter wordt, onze materiële uitrusting steeds ingrijpender ons leefmilieu wijzigt, het besef te groeien dat wij de kip die gouden eieren legt aan het slachten zijn. Voorlopig vindt het primaat van de economie alleen nog maar een tegenwicht in de belangen van de volksgezondheid (roken-longkanker, luchtvervuiling-idem en andere kwalen). Ook de reactie op Rachel Carson's boek 'Silent Spring' ⁶¹ ligt voornamelijk op dat terrein (insecticiden-schade aan het menselijk lichaam), maar toch komen we hiermede op een breder terrein: het besef dringt door dat onze hele leefruimte, onze biotoop, bedreigd wordt. Nog is het zo dat wij de waarde van onze groene ruimte niet in guldens kunnen uitdrukken, nog is het ook zo dat wij onze eigen behoeften niet goed onder woorden kunnen brengen, maar toch is er een besef dat het op een gegeven ogenblik nodig kan zijn irrationeel (in de puur economische zin) te handelen bij de vormgeving van onze ruimte. Het is denkbaar dat dit tot een andere waardering van de landbouw zou gaan leiden. Kan men thans het ijveren voor de handhaving van een gezonde boerenstand op economische en sociologische gronden afwijzen, als valse romantiek beschouwen, langs geheel andere weg lijkt ons het voorhanden komen van geheel nieuwe argumenten mogelijk. Beide alternatieven hebben daarom naar ons inzicht realiteitswaarde.

Wij zijn ons bewust dat wij in dit geschrift weinig anders gedaan hebben dan het oproepen van vragen die niet gemakkelijk beantwoord kunnen worden en dat wij nauwelijks wegen hebben aangegeven langs welke men de antwoorden zou kunnen vinden. Wellicht heeft het uiten van deze gedachten echter reeds zijn nut wanneer het de agrarisch-sociologen er goed van doordrongen doet zijn dat ons vak nog niet aangeland is in het stadium van routinewerk, want dat wij nog in het geheel

als meer 'dynamisch' beschouwd worden dan de kleigebieden; het zou ook verklaren waarom Milheeze in de dissertatie van Van den Ban als meer vooruitstrevend naar voren komt dan Noord-Beveland. Het traditionalisme treedt dan weer op op een ander niveau, niet als gevolg van sociaal isolement door geografisch isolement, maar als isolement door het cultiveren van een eigen cultuur, die de groep van de buitenwereld vervreemdt en de aanpassing aan nieuwe omstandigheden bemoeilijkt.

⁶⁰ Zie N. Anderson, *Aspects of the rural and urban*. Sociologia Ruralis, 3 (1963), 8-22

⁶¹ Ned. vert.: Een doodse lente

niet in staat zijn om de vragen die de praktijk ons toewerpt bevredigend te beantwoorden.

De landbouw-economie is in staat om de bedrijfseconomische voor- en nadelen van de verschillende agrarische bedrijfsvormen te berekenen en zij houdt zich daar ook wel mee bezig. Deze arbeid wordt echter niet gestimuleerd zolang het vermoeden bestaat dat bepaalde uitkomsten op ideologische gronden niet toegejuicht zullen worden. Het duidelijk stellen van goed gefundeerde alternatieven heeft geen zin wanneer een deel ervan sociaal onaanvaardbaar zal blijken te zijn. Zou de sociologie ten achter blijven bij de economie en niet in staat zijn de sociale implicaties van de economische alternatieven duidelijk in het licht te stellen, dan loopt men het gevaar dat het beleid zal blijven steken in tussenoplossingen doordat men argumentaties van verschillende niveaus op onjuiste wijze tegen elkaar afweegt, doordat men zich laat misleiden door het feit dat iets wat op het macro-niveau het gladstrijken van een oneffenheid is op het micro-niveau niet minder dan een sociaal drama kan betekenen. Het onderkennen van dit verschil verkleint het drama niet, maar het kan wel voorkomen dat men gaat werken als de zachte heelmeeester die stinkende wonden maakt. Om het concreter te zeggen: dat gebieden waar een streekverbeteringsplan is uitgevoerd enkele jaren later wederom in aanmerking komen voor streekverbetering, of dat men boeren investeringen laat doen in projecten die slechts een beperkte toekomstwaarde hebben.

Nawoord

Het is min of meer een regel, dat ik de Bulletins, die door onze Afdeling worden gepubliceerd, voorzie van een voorwoord. In dit geval heb ik er van afgezien. Voorwoorden hebben – indien ze gelezen worden – de neiging de lezer enigszins te suggereren hoe hij het volgende betoog moet lezen en wat hij daarin belangrijk moet vinden. In veel gevallen is dit geen nadeel en soms misschien wel een voordeel. In dit geval van Constandse's zo bijzonder belangrijke bijdrage over „Boer en toekomst-beeld” zou het bepaald wel een nadeel zijn. Alles wat zweemt naar iets van een resumé of conclusies vooraf, zou, dunkt mij, afbreuk doen aan de werking van zijn boeiende beschouwing op de lezer. Men moet ongestoord zijn worsteling met het formuleren van de meest moderne problematiek van de agrarische sociologie hebben meegemaakt, vóór een ander zich in het gesprek mengt.

Zij, die onze publicaties hebben gevolgd, weten, dat het begrippen-paar traditioneel-modern als uitgangspunt voor tal van onderzoekingen in de laatste jaren een grote rol heeft gespeeld. Uit Constandse's studie blijkt dit trouwens duidelijk. Het is, dunkt me, een vruchtbaar uitgangspunt geweest en dit is het in vele opzichten nog steeds. Het heeft er toe bijgedragen veel verschijnselen in de agrarische maatschappij doorzichtiger te maken. Toch stuitte wij bij het onderzoek reeds verschillende keren op symptomen, die er op wezen, dat we er met deze dychotomie niet waren. Ik bedoel hiermee niet, dat een mens natuurlijk meer is dan traditioneel of modern. Dat een moderne gereformeerde boer en een moderne katholieke boer verschillend zijn is duidelijk. Wat ik hier met name bedoel is, dat met het karakteriseren van de boer als modern of traditioneel zijn grondhouding tegenover zijn bedrijf niet volkomen is bepaald. Enkele voorbeelden mogen dit nader illustreren. Als chronologisch de eerste van onze eigen onderzoekingen noem ik mijn inaugurele rede, waarin ik trachtte aan te tonen, dat in het noorden van het land in verschillende gebieden een in sterke mate sociaal-cultureel bepaalde eigen bedrijfsstijl (akkerbouw versus veeteelt) heerst, die bij de betrokken groep een veel hoger prestige heeft dan andere bedrijfsstijlen. We zien dus, dat hier dwars door het modern-zijn (want dit geldt voor de boeren in Noord-Groningen en Noord-Friesland in het algemeen zeker) een ander element heensteekt, dat de houding van de boer tegenover zijn bedrijf mede bepaalt en in zekere zin afbreuk doet aan een rationele benadering van de bedrijfsvoering. Bergsma vond dit laatste in Dantumadeel nog duidelijker, waar de kleine boeren, ook de modernen, zich hielden aan de Friese bedrijfsstijl van de zuivere veehouderij en een

duidelijke afkeer van de varkenshouderij vertoonden, hoewel hun bestaansmogelijkheden hierdoor duidelijk nadelig worden beïnvloed. Benvenuti vond bij zijn onderzoek in Winterswijk, dat ook de moderne boeren bleven binnen de heersende bedrijfsstijl. Men varieerde en intensifieerde binnen een bepaalde structuur, maar men ging niet tot een geheel andere structuur over. Iets soortgelijks vond Wichers in de Betuwe. Van den Ban tenslotte constateerde, dat bij een zelfde gewicht van de indicatoren voor moderniteit de wijze van aanpak van het bedrijf in de door hem onderzochte Drentse gemeente afweek van die in de eveneens in het onderzoek betrokken Brabantse gemeente. Aan deze voorbeelden zouden nog verschillende andere kunnen worden toegevoegd, o.a. uit studenten-scripties.

Men heeft hier te maken met wat men kan aanduiden als regionale verschillen in de fundamentele conceptie van het boer-zijn als geesteshouding, van de houding t.o.v. het bedrijf. De moderne boer staat open voor veranderingen, maar binnen het kader van deze conceptie. Dit kader is natuurlijk niet onbeweeglijk, maar geeft ook voor de moderne boer een raam, waar binnen hij handelt.

Dat er regionale verschillen zijn in deze conceptie impliceert reeds, dat er een meer algemene conceptie van het boer-zijn is. Dat de boeren dit zelf zo voelen, blijkt uit de vele gelegenheden, waarbij ook moderne boeren de nadruk leggen op de eigenheid van het boer-zijn.

En hiermee komen we tot het wezen van het probleem, waarop Constandse stoot. De jongste ontwikkeling houdt de dreiging in, ja leidt er waarschijnlijk toe, dat het boer-zijn als zodanig verloren gaat, althans voor een groot gedeelte. Hiertegen is het, dat zovele boeren zich bewust en vooral vermoedelijk onbewust keren en hierdoor wordt hun kijk op de toekomst grotendeels beheerst. Constandse zegt ergens „Aldus wordt de formulering van het wezenskenmerk van het modern-dynamisch cultuurpatroon iets uitgebreid: dit is gelegen in de bereidheid om veranderingen te overwegen en deze te aanvaarden, wanneer deze kunnen bijdragen tot het behoud van wat men niet veranderen wil”. Ik zou de formulering voor mij zelf liever iets veranderen: wat Constandse stelt is dunkt me niet het wezenskenmerk van het moderne cultuurpatroon, maar van de moderne *boer*, van de „nog”-boer. Maar we bedoelen hetzelfde.

Dat de traditionele boer zal verdwijnen, aanvaardt thans vrijwel iedereen. Maar het lijkt er op, dat ook de moderne boer in toenemende mate zal worden afgelost door een figuur, die wij bij gebrek aan beter maar moeten aanduiden als de agrarische ondernemer. Het is een man, die bv. werkt met tienduizenden of honderdduizenden slachtkuikens en die al manipulerende met credieten en contracten van allerlei soort, zijn product als een industrieel voortbrengt en met grondstoffen en eindproduct handelt als een koopman. Dit behoeft nog niet te betekenen, dat de agrarische produktie in kapitalistische grootondernemingen terecht zal komen, al zal dat ten dele misschien ook gebeuren. Ook binnen het kader van het gezinsbedrijf, althans het kleinste bedrijf zien wij thans reeds –

zij het nog sporadisch – deze figuur van de „agrarische ondernemer” zich ontwikkelen. Eigenlijk is hij al wat ouder; we kenden hem reeds in de vorm van de grote bollen-kweker-handelaar. Maar nu duikt hij op in verschillende andere takken van land- en tuinbouw.

Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet. Kenmerkend is wel, zoals me onlangs iemand uit de veevoederwereld meedeelde over de exploitanten van grote kippenbedrijven, dat deze zich duidelijk distantiëren van de boerengroep en daartoe niet meer gerekend wensen te worden. Er zal echter nog heel wat onderzoek nodig zijn om vast te stellen waarin zij zich wezenlijk van de moderne boer onderscheiden. Met versleten en niets-zeggende slogans als bv. dat „farming a way of life” is, en het moderne agrarische ondernemersschap dit dan niet zou zijn komt men er natuurlijk niet. Als ik nog een hypothese mag lanceren, het lijkt me niet onwaarschijnlijk, dat één der essentiële verschillen zal blijken te liggen in het feit, dat de boer, ook de moderne boer, met alle veranderingen, die hij eventueel aanbrengt in zijn bedrijf, zich gebonden blijft voelen binnen het kader van de regionale groep van zijn soortgenoten en ook in zijn bedrijf steeds nog bepaalde normen, die binnen deze groep gelden, in aanmerking neemt terwijl de „agrarische ondernemer” dit niet meer doet.

Constandse's werk zal er zeker toe bijdragen dit onderzoek naar de grenzen van het boer-zijn op gang te helpen.

E. W. Hofstee

Summary

Farmers and the image of the future

Inspired by the results of a research-project carried out in the new agricultural region, the Noordoostpolder in the former Zuiderzee, some essays on development of agriculture and rural culture in the Netherlands in the future have been written. The actual results of the research are not published because they are too unsatisfactory, mainly due to shortcomings in the methodological approach.

The first chapter contains a sketch of the problems farmers will meet in the near future, problems which are typical for progressive agricultural areas and which have nothing to do with backwardness and traditionalism. The main point is that the progressive family farm requires a way of life and gives an income, both of which differ from the ideas the farmers have about 'the good life' they strive after, like other professional groups to which they refer. The awareness that the only solution to the problems is to be found in a radical change in farm structure, which would imply a loss of independency, causes feelings of uneasiness.

In the second chapter, a critical survey is made of recent Dutch literature on the concepts of traditional and modern-dynamic culture patterns. It contains a warning against the conclusion which might involuntarily be drawn that as soon as a group of farmers has overcome the traditional stage, they will from then on always be progressive. Such a conclusion would create the danger that extension workers should set themselves exclusively to the task of fighting traditionalism. In fact, it may be supposed that farmers react in a progressive way and are open to the acceptance of change as long as their main value, that of independence, is not endangered. As the latter is the case, a considerable amount of conservatism can and does exist within the modern farming society.

In the third chapter the principles of planned change are discussed. It is stressed that change in itself is senseless when there is no aim, when the process of change is not pointing at a *Leitbild* (guiding image). As it seems that a clear *Leitbild* for planning is lacking there is a tendency observable for the planners and advisers to introduce change by referring to 'necessities' dictated from other spheres and levels of societal activity. These 'necessities' are in their turn derived from other 'necessities' and so the process of change keeps itself going and becomes autonomous. What is really a 'necessity' with regard to a certain aim, falls outside the scope of social scientists who work only in certain spheres

and on certain levels. There is a danger that planning and advisory work become a frustrating business in this way, when the developments of society as a whole are not understood. The farmer loses his confidence in the people who guide him, when they do not guide him somewhere. Therefore it is necessary that rural sociologists should study more than they do the processes of change in a wider perspective.

In the fourth chapter attention is given to the attitudes in relation to the future of agriculture and rural life, which were found in the Noordoostpolder. It appeared that there is in general much uncertainty, that many farmers do not know which behaviour will be the most adequate. Conservatism, progressiveness, optimism and pessimism were found in all possible combinations in one person. No clear pattern of attitudes could be discerned. Probably only psychological studies could bring some light here.

In the conclusion the hypothesis is advanced that in the absence of a clear *Leitbild* there is a danger that farmers will become victim of a dualistic ideology: on the one hand they should produce cheap and rationally; on the other hand, throughout the whole of Western Europa the persistence of the family farm is seen as desirable. Propagation of these two requirements may lead to farm structures and a way of life, which will become insupportable for farmers' generations to come.